

40.2
49
73

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИҒИ

МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ
ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ

«БОБУРНОМА»НИНГ АЙРИМ
ЛЕКСИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Тошкент - 2003

УДБ.2
49
X-73

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

МИРЗО УЛУҒБЕК номидаги
ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ

Холманова З.Т.

"БОБУРНОМА"НИНГ АЙРИМ ЛЕКСИК
ХУСУСИЯТЛАРИ

~~ToshDU
O'zbek filologiyasi
fakulteti
KUTUBXONASI~~

1998 йил 2008
ALISHER NAVOIY NOMIDAGI
TOSHDU 'TAU
AXBOROT-RESURS MARKAZI

Ушбу қўлланмада «Бобурнома»нинг тарихий аҳамияти, мундарижаси, асар лексикасининг айрим жиҳатлари ҳақида мулоҳаза юритилган. Унда изоҳланган мисоллар асосида «Бобурнома» тилининг ўзбек адабий тили тарихига муносабатини белгилаш мумкин.

Қўлланма олий ўқув юр்தларининг филология факультети талабалари, магистрлар, аспирантлар, академик лицей ўқувчилари ва «Бобурнома»нинг барча ихлосмандларига мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:

филология фанлари доктори,
профессор **Ҳ. ДАДАБОЕВ**

Тақризчилар:

филология фанлари номзоди,
доцент **М. ҚОДИРОВ**
филология фанлари номзоди,
доцент **З. ҲАМИДОВ**

Қўлланма ЎзМУ умумий тилшунослик кафедраси (2003 йил 16 май, 9 – баённома), Ўзбек филологияси факультети ўқув – методик кенгаши (2003 йил 20 ноябрь, 4 – баённома) мажлисида муҳокама қилиниб, нашрга тавсия этилган.

«БОБУРНОМА» – БУЮК ХОТИРА

Ўзбек халқи бой миллий қадриятларга эга. Бу қадриятлар тарихий обидалар, маданий ёдгорликлар, жумладан бадиий—тарихий манбаларда ўз ифодасини топган. Мумтоз асарларни тадқиқ этиш, илмий, маърифий, ахлоқий—маънавий қийматини белгилаш, бадиий жиҳатларини ёритиш, тил хусусиятларини ўрганиш филологик соҳанинг асосий масалаларидан ҳисобланади.

Тарихий—бадиий манбалар тилини тадқиқ этиш (уларнинг) мазмун—моҳиятини, илмий—амалий қийматини белгилашда аҳамиятлидир. Шу билан бир қаторда муайян тилнинг фонетик, лексик, грамматик тизимига хос тараққиёт жараёнини кузатиш имкони туғилади. Кейинги йилларда ёзма ёдгорликлар тилини ўрганиш асосида муайян давр тилига хос хусусиятлар ёритилди. Турколог олимлар К.Броккельмен, В. Банг, В. Шотт, О. Бётлинг, М. Ряснянин, В.В. Радлов, П. М. Мелиоранский, С.Е. Малов, Н.А. Баскаков, Э.В. Севортян, А. М. Шчербак, С. Н. Иванов, Г.Ф. Благова, В.Д.Артамошина, С.Муталлибов, Э. Фозилов, Қ. Маҳмудов, Ш. Шукуров, Қ. Содиқов, Ғ.Абдураҳмонов, А. Рустамовларнинг қадимги давр адабий—бадиий ёдгорликлари тилини ўрганиш асосида қадимги, эски туркий тил хусусиятлари ёритилган тадқиқотлари юзага келди. XIV—XVI аср ёзма ёдгорликлари тилини ўрганишда Ҳ. Дадабоев, Э.Умаров тадқиқотлари муҳим қийматга эга.

Жаҳон адабиётида мемуар жанрининг нодир намунаси ҳисобланган “Бобурнома” қомусий асар сифатида эътибор топган. Асар дунё тилларида йигирмадан ортиқ ном остида нашр этилган. Таъкидланишича, асар тўрт марта форсийда, инглизчада, икки мартадан олмон, француз, турк, урду тилларида, бир мартадан голланд, итальян, ҳинд, япон, поляк, уйғур тилларида чоп қилинган. Таржималарни амалга оширишда голланд Витсен, инглизлар Вильям Эрскин, Жон Лейден, Льюкос Уайт Кинг, француз Паве де Куртейл, Жан Люл Бакие Граммон, олмон А. Кайзер, форс Абдураҳимжон ибн Байрамхон, Рушан Оро Бегим, турк Рашид Раҳмати Орат, рус Михаил Салье япон Эйжи Мано, покистонлик

Мирзо Насриддин Ҳайдар Кўрагоний, Рашид Ахтар Навдий, ҳинд Саид Аткиор Аббос Ризвон каби таржимонлар фаолият курсатишган. Асар матнини аниқлаш ва тадқиқ этишда Д.Дербело, Р.М.Кальдекот, С.Лейн Пуул, Г.М.Эллиот, В.Х. Мореланд, Ф.Г. Талбот, А.Денисон – Росс, Аннета Сусанна Бевериж, Ҳ.Лемб, Аннемари Шиммел, М.Ф.Кўпрулузода, Н.Н. Пантусов, В.В.Вяткин, Н.И.Веселовский, В.В.Бартольд, А.Н. Самойлович, А.А.Семенов, А.Ю.Якубовский, И.В. Стеблева, Аҳмад Али Кўҳзод, Абулхай Ҳабибий, Гулчин Маоний, Х. Бевериж, Зокир Ҳусайн, Нурул Ҳасан, Муни Лаъл, С.А. Шарми, Р.П. Тримпатҳи, П. Саран, Муҳиббул Ҳасан, А.Белинский, Н.Н. Болдирев, Н.В. Миклухо – Маклай, Н. Молчанов, Р. Набиев, П.И. Петров, Г.Ф.Благова, Я.Ғуломов, С.Азимжонова, С. Жалилов, Р.Шамсиддинов, В. Зоҳидов, Б.Валихўжаев, А.Қаюмов, Ҳ.Ёқубов, О.Шарафиддинов, М.Шайхзода, Ғ.Саломов, А.Ҳайитметов, А.Исмоилов, Ҳ.Назарова, Ҳ.Қудратуллаев, Н.Комилов, С. Ҳасанов, С.Жамолов, Н.Отажонов, А. Абдуғафуров, А.Ўринбоев, Э.Иброқимов, Л.Хўжаева, С.Шукруллаева, Ҳ.Ҳасанов сингари тарихчи, файласуф, филолог ва табиатшунос олимларнинг хизмати катта¹.

"Бобурнома" – ўзбек мумтоз адабиётининг шоҳ асари. У йигирмадан ортиқ ном билан юритилиб келмоқда: "Воқеоти Бобурий", "Воқеаномаи подшоҳи", "Табақоти Бобурий", "Тузуки Бобурий", "Вақоийеъ", "Воқеанома", "Бобур подшоҳнинг таржимаи ҳоли", "Бобурия", "Бобур мемуарлари", "Эсдаликлар", "Бобур тарихи", "Ғаройиб таржимаи ҳол", "Шарҳлар", "Маъмурнома", "Бобурнинг ҳаёти", "Тузук", "Подшоҳнома", "Бобур хотироти", "Бобур битиклари" ва ҳоказо. Бу асар мундарижасининг ранг – баранглигига далолат.

"Бобурнома" биргина ўзбек адабиёти эмас, умумжаҳон адабиётининг нодир намуналаридандир. Эльфинстон "Бобурнома"ни "Осиёда ягона, чинакам тарихий тасвир намунаси" деб таърифлади. Академик В.В.Бартольд "Туркий насрнинг мумтоз реалистик намунаси" сифатида баҳолади. Машҳур Г.Вамбери бу асарни Юлий Цезар Комментариялар"ига қийёслади ва ундан – да кўнгилга

¹ Бу ҳақда қаранг: Ғайбуллоҳ ас – Салом, Неъматуллоҳ Отажон. Жаҳонашта "Бобурнома" Т.Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 1996 йил, 1 – 5 – бетлар

яқинроқ топди. XIX асрдаёқ ғарб ва рус олимлари "Бобурнома"ни қимматли маълумотлар жамланган энг ишончли манба, том маънодаги қомусий асар, деб баҳоладилар. Дарҳақиқат, Бобурнинг мазкур шоҳ асари тарихий – бадий, илмий – маърифий қомусдир.

"Бобурнома"га бу қадар кенг доирадаги қизиқишнинг ўзига хос сабаблари бор. XV–XVI асрлардаги Мовароуннаҳр, Хуросон ва Ҳиндистон ҳудудида юз берган ижтимоий, сиёсий, маданий воқеаларни ўрганишда ушбу асарнинг ўрнини иккинчи бирор асар боса олмайди. Шу жиҳатдан у беназирдир.

Иккинчидан, асар Бобурнинг буюк замондошлари Алишер Навоий, Камолиддин Биноий, Камолиддин Беҳзод каби маданият арбоблари, Ҳусайн Бойқаро, Муҳаммад Шайбоний каби тахт эгалари умуман, XV–XVI аср ўзбек халқи тарихининг катта – кичик шахсиятлари ва уларнинг ўзаро мулоқотлари ҳақидаги муҳим манбадир. Бир огиз сўз билан айтиладиган бўлса, бу асар XV–XVI асрлар қомусидир. Унда тарих ҳам, жуғрофия ҳам, табиёт ҳам, тиббиёт ҳам – деярли барча соҳанинг маълум томонлари ўз ифодасини топган. Ундан ҳар бир мутахассис ўзига керакли маълумот топа олади. Жумладан, у адабиётшунос учун бадий асар; Шарқ реалистик насрининг ёрқин намунаси; тилшунос учун эса эски ўзбек адабий тилига оид нодир манбадир.

Таъкидлаб ўтилганидек, "Бобурнома" яратилган даврдан бошлаб илм аҳлининг диққат марказида бўлиб келмоқда. Бунинг сабабини қуйидагича изоҳлаш мумкин:

– "Бобурнома" XV–XVI асрлардаги Ўрта Осиё, Афғонистон, Ҳиндистон тарихий муҳитини, аҳолиси, ижтимоий – сиёсий турмуш тарзини акс эттирган;

– асар шу даврдаги урта осиеликлар, афғонлар ва шу халқлар билан бирга яшаган бошқа миллатлар ҳаётига оид ижтимоий соҳалар ҳақида кенг маълумотлар берилган муҳим манба;

– асарда тарихий шахслар қиёфаси, феъл – атвори, фаолиятининг асосий жиҳатлари ёритилган;

– топонимлар атрофлича изоҳланган, ўзига хос жиҳатлари таърифланган;

– муҳим тарихий воқеалар акс этган;

— воқелик ҳаққоний, юксак тафаккур ифодаси орқали намоён бўлган.

Асардаги тасвирнинг ҳаққонийлиги, ифоданинг самимийлиги борасида сўз юритилар экан, қуйидагига ўхшаш жиҳатларга эътибор қаратиш лозим бўлади. Бобур Умаршайх мирзонинг адолатидан сўз очади ва шундай бир мисолни келтиради: *"Адолати бу мартабада эдики, Хитой карвони келадурганда Анджоннинг шарқий тарафидagi тоғларнинг тубида минг уйлук карвонни андоғ қор бостиким, икки киши қутулди. Хабар топиб, муҳассил(қидирувчи)лар йибориб, карвоннинг жамъи жиҳотини забт қилди. Ҳар чандиким, вориси ҳозир йўқ эрди, бовужуди эҳтиёж сахлаб, бир—икки йилдин сўнгра Самарқанд ва Хуросондин ворисларини тилаб келтуруб, молларини солим (бекаму кўст) топширди"*. XV аср шароитидаги бу адолатдан ХХІ асрда ҳайратга тушмасликнинг иложи йўқ.

"Бобурнома"нинг қадри ва ўрни XV аср маданиятини ўрганишда мислсиздир. Бу борада бир характерли жиҳат бор. Бобур темурийлар ичида Ҳусайн Бойқарони ўзига ўрнак қилади. Бу ерда ҳам Бобур — реалист. У Ҳусайн Бойқаронинг фақат яхши томонларини ўрнак тутади. Унинг ичкилик ва маишатга, айш — ишратга ўчилигини эса ҳазм қила олмайди. Бу борадаги муносабатини ҳам яширмайди. Очiq — ойдин айтади. Лекин унинг "каримут — тарафайн" (ҳам ота, ҳам она тарафидан темурий)лигидан шерсифат келбатигача, чапдаст қиличбозлигигача меҳр билан тасвирлайди. Бобур меҳрининг бош сабабларидан бири Бойқаронинг Алишер Навоийдек даҳо санъаткорга ҳомийлик қилгани, умуман унинг замонида фан ва маданиятнинг гуллаб яшнагани эди. Шунинг учун ҳам уни тилга олар экан, Темурбекнинг ўрнидаги султон сифатида таърифлайди. Шайбонийга қарши курашни уюштиришни, темурийлар шаънини ҳимоя қилишни биринчи навбатда ундан кутади: *"Султон Ҳусайн Мирзодек Темурбек ўрунига ўлтурғон улуг подшоҳ йиғноқ қилиб, атроф ва жавонбудин уғлонларини ва бекарини тилатиб, Шайбонийхондек ғанимнинг устига озим бўлғонда, эл аёқ била борғонда, биз бош била борғойбиз, эл таёқ била борғонда — биз тош била борғойбиз"*.

Бобурнинг салтанат ривожини ундаги илм — фан, маданият тараққиёти билан белгилаганлиги бор ҳақиқат. Ва

шу масалада у Султон Ҳусайнни ўрнак тутган. "Бобурнома"да ўқиймиз: "Султон Ҳусайн Мирзонинг замони ажаб замоне эди, аҳли фазл ва беназир элдин Хуросон, батахсис (хусусан—Х.З.) Ҳири (Ҳирот—Х.З.) шаҳри мамлуъ (тўлиб тошган—Х.З.) эди. Ҳар кишинингким бир ишга машғуллуғи бор эди, ҳиммати ва ғарази ул эдиким, улусни камолга тегургай...". Шу ўринда илм—фан эгаларидан 12, шеър ва санъат аҳлларида 23 кишининг бирма—бир номи ва уларнинг хизматлари қайд этилади.

Асар воқеаларини Бобурнинг самимияти ёритиб туради. Унинг деярли ҳар бир сўзида, жумласида ҳукмфармонликни ўзига энг олий мақсад билган, салтанатга муккасидан кетган ҳокимиятпарастнинг эмас, жамъи инсонларга яхшилик қилмоқни ўзига шиор ҳисоблаган, адолатни байроқ тутган, адолатпеша бир қалбнинг садосини эшитгандай бўламиз. Тўғри, у ҳам душманларининг бошини силаган эмас ва бу мутлақо, табиий. Бобур ҳар бир инсонни бутун мураккаблигида кўра олди. Унинг отаси ҳақидаги фикрларини эсга олайлик. Одати бўйича, "валодат ва насаби", "шакл ва шамойили"дан сўнг "ахлоқ ва атвор"ига ўтади. Фазилатлари ҳақида гапириш билан чекланмай, камчиликларини ҳам яширмайди. Масаланинг тарих олдидаги ҳаққонийлиги ва тарбиявий жиҳатини ҳам ёдда тутди. Масалан, "Мулкгурлик дағдағаси жиҳатидин хили ярашлар урушқа мубадгал (алмашиб кетмоқ—Х.З.) бўлур эди", —деб ёзади. (Бу сатрлар Бобурнинг мураса сиёсатини аниқлашда муҳим тамсил бўла олади.)

Бобур ижодининг ҳасби ҳоллик жиҳатта эгалиги "Бобурнома"да ҳам ифодасини топган. Асар бизни бевосита муаллиф ички дунёси, шуури, қизиқишлари, орзу—истаклари ва армонлари билан таништира боради. Асардаги руҳий кечинмалар, психологик кайфият, инсон тафаккури ва идрокнинг сирли қирралари бевосита тил имкониятлари билан боғлиқ.

"Бобурнома" равон услубда баён этилган, воқелик бетакрор бадий тасвир воситалари орқали ифодаланган, тили мазмундор асар. Унда воқеа—ҳодисалар, шахслар қиёфаси, жойлар тасвири, муаллиф дунёқараши ва тафаккури, руҳияти тил имкониятларидан маҳорат билан фойдаланиш асносида ифода этилган. Муаллиф иқтидори,

заковати, ақлий теранлиги, синчковлиги билан белгиланувчи бу ифода тарзи асар тилининг таъсирчан усулларга бойлигини, ўзига хослигини таъминлаган. Асар тилининг ўқувчи онгига тез сингиши аксарият уринларда "содда"лик билан изоҳланган: "Бобурнома"нинг тили жуда содда" (А.Ш.Чербак); "...хоҳ прозада, хоҳ поэзияда соф ва содда услуб мастери эди" (Лане Пооле); "Бобур биринчи бўлиб прозаик асар тилини соддалаштиришга катта ҳисса қўшди" (Х. Назарова). Асар тилидаги образлилик, жонли ифода ва таъсирчан услуб воқеликнинг осон англаб олинишига олиб келади. "...унинг услуги оддий ва мардона шунинг билан бирга жонли ва образли" деб таъкидлайди Эльфинстон. "Бобурнома" тили мазмундор, содда, хилма-хил тасвир усулларига бой, образли тасвир маҳсули сифатида қаралади. "Унинг тили фақат ўзининг соддалиги билангина эмас, балки халқ тилидаги сингари аниқ, ёрқин образлилиги билан ҳам ажралиб туради" (В.Зоҳидов).

"Бобурнома" тилидаги ифода теранлигини, фикр-ҳиссиётларнинг ёрқин акс эттирилишини, воқеликнинг моҳирона тасвирини "содалиги" билангина изоҳлаб бўлмайди. Асар тилида "жонли ва образли ифода"нинг мавжудлиги, араб, форс сўзларидан кенг фойдаланилгани, форсча-тожикча, арабча бирикма, ибора, мақол ва ҳикматли сўзларнинг қўлланилиши, ҳиндча, афгонча сўзларнинг учраши таъкидланган даражада содда эмаслигига далолат.

Бобур муаллиф сифатида самимий қиёфада гадаланади: галабасини ҳам, мағлубиятини ҳам, қувончу ташвишларини; куч-қудратию нотавонлигини, орзу-армонларини рўй-рост, ҳаққоний баён этади. Воқеа-ҳодисаларни, фикри, тассавурларини тил имкониятлари ёрдамида, мувофиқ сўз ва иборалар орқали таъсирчан акс эттирадики, моҳият ўқувчи шуурига осон етиб боради: асар тили "содда" туюлади. Асарда акс этган руҳий кечинма, психологик чизгилар унинг тилини янада бойитган. Инглиз тарихчиси Эльфинстон таъкидлаганидек, "муаллифнинг ёрқин характери асарга энг қўш жозиба бағишлайди».

Кўринадики, "Бобурнома" тилининг ўзига хослиги фақат содалиги билангина эмас, муаллифнинг ёзма нутқ кўникмаларини мукамал эгаллагани, фикр-

мулоҳазаларини мақсадга мувофиқ тарзда, аниқ, бeнуқсон акс эттириши билан ҳам белгиланади. Асарнинг ифода тили сифатида Бобур XV аср охири XVI аср бошларидаги эски ўзбек тилидан фойдаланган. Бу давр тилининг фонетик, лексик, грамматик хусусиятлари асар тилида тулалигича намоён бўлган. Шу билан бир қаторда афғонча (50га яқин), ҳиндча (450 атрофида) лексемалар қўлланган. Бу сўзларнинг аксарияти Бобурнинг Афғонистон, Ҳиндистон юришлари билан боғлиқ бўлиб, ўша давр ўзбек адабий тилида кузатилмайди.

Асарни ўқир эканмиз, муаллифнинг юксак иқтидор, теран заковат соҳибии эканлигига гувоҳ бўламиз. Воқеликни ифодалаш жараёнида бир қатор масалаларга эътибор берилиши асарнинг илмий—амалий қийматини оширади. Бобурнинг туркий тил, ўзбек тилига муносабатини белгилашда шоирнинг Навоийга муносабатидан келиб чиқиб ёндашмоқ лозим. "Бобур Навоий ишларининг давомчиси, десак, хато бўлмайди. Бу ҳар икки улуг сиймонинг адабий ва илмий фаолиятида умумийлик, ухшашлик бор"¹

Бобур Навоий билан юзма—юз учрашмаган бўлса—да, ёзишмалар орқали боғланиб турган. "Бобурнома"да шундай сатрлар бор: "...иккинчи навбат Самарқандни олғонда Алишербек тирик эди. Бир навбат менга китобати ҳам келиб эди. Мен ҳам бир китобат йибориб эдим. Жавоб келгунча, тафриқа ва ғавғо бўлди". (142) Адабиётшунос А. Матғозиев "Бобурнома"да Навоий ҳақида 20га яқин ўринда ёзилгани борасида фикр билдирган². Бобур Навоийни бир қатор масалалар муносабати билан тилга олади. У ўз мемуарида Ҳиротдалигида Алишернинг уйида бўлганлигини ёзади (252). Умуман, Бобурнинг ҳар бир жумласи, мулоҳазаси, таърифи унинг буюк Навоийга меҳр—муҳаббати чексизлигидан далолат беради. Барча соҳада Навоийнинг издоши ҳисобланган Бобур шоирнинг туркий тилга муносабатидан ҳам хабардор бўлган. Навоийнинг ўзбек тили тараққиётидаги назарий ва амалий хизматларини қадрлаган. Бобурнинг ўзбек тилига муносабати "Бобурнома"да ўз аксини топган.

¹ Назарова Х. Бобир ва ўзбек адабий тили. —Т.,1971,16—бет.

² Матғозиев А. "Навоий ва Бобир" Ўзбек тили ва адабиёти.1968,3—сон.

А.Н.Кононов бобурийлар империясига асос солган Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг "Бобурнома" мемуари ўзбек тили тарихини ўрганиш учун муҳим манба эканлигини эътироф этади.

Бобур воқелик ҳақида маълумот берар экан, жумладан халқ, унинг яшаш тарзи, урф – одат, анъаналари борасида маълумот бериш жараёнида бевосита тили ҳақида тўхталади. "Жанубий тарафдаги қасабалар(дин) бир Андижондурким, васатта воқиз бўлубтур.. Эли туркдур". Шаҳр ва бозорисида турки билмас киши йўқтур. Элининг лафзи қалам била ростдур. Ани учунким. Мир Алишер Навоийнинг мусаннафоти бовужудким, Ҳирода нашъу намо топибтур, бу тил биладур".(60)¹ "Шаҳар ва бозорларида туркий тилни билмайдиган киши учрамаслигини, элининг талаффузи ёзувга мос" эканлигини кузатиш шунчаки эътибор эмас, балки йиллар давомидаги тажриба натижаси эканлиги сезилиб турибди. Бобур Навоийнинг " шу тил била шуҳрат топганлигини" таъкидлайди.

Афғонистон манзаралари, Кобул вилояти таърифида аҳолининг 11 – 12 тилда сўзлашгани ҳақида ёзади (Бобур шу ўринда алоқа муносабат воситаси сифатидаги «тил» тушунчасини ифодалаш учун "лафз" терминини қўллаган): "Ўн бир – ўн икки лафз била Кобул вилоятида талаффуз қилурлар: арабий, форсий, туркий, муғулий, Ҳиндий, афғоний, пашойи, парожий, габрий, баракий, ламғоний. "Мунча мухталиф ақвом ва муғойир алфоз маълум эмаским, ҳеч вилоятга бўлмай (189). Муаллиф қавмларнинг бу қадар хилма хиллиги ва турли тилларда сўзлашишидан ҳайратга тушади: бундай ҳолатнинг бошқа вилоятларда кузатилмаслигини таъкидлайди.

Бобур ҳукмдорлиги даврида тилга сиёсий масала даражасида муносабатда бўлингани мана бу лавҳада ҳам кўринади: "Чаҳоршанба куну сабуҳий қилғанда мутояба жиҳатидин дейилдиким, ҳар ким сарпчча айтса, бир аёғ ичсун, бу жиҳатдин кўп киши аёғ ичти...Дейилдиким, ҳар киши туркича айтса, бир аёғ ичсун. Бунда ҳам ғалаба киши аёғ ичти".(316) Манбаларда Бобур авлодлари ҳукмронлик қилган даврларда Ҳиндистонда туркий(ўзбек) тилида

¹ Мисоллар «Бобурнома»нинг 1960 йилдаги нашридан олинди. Баъзи жумлалар 2002 йилдаги нашр матни асосида тузатиб берилди.

мувоҳаса ва суҳбатлар қилингани, шеърлар ёзилгани, мушоиралар ўтказилгани қайд этилган. Бобурийлар даврида туркий тилда сўзлашув муҳитининг яратилганлиги, туркийзабон адабиётининг шаклланганлиги, ҳинд мумтоз адабий тиллари (*санскрит, пали, пракрит* бундан мустасно) босиб ўтган йўл сингари туркий тилнинг ҳам шу сарзаминда оддий муомала воситасидан адабий тил мақомига кўтарилиш тарихининг ёритилишига олиб келди¹.

Бобур алифбе ҳам тузган. Араб ёзувининг ўзига хос мураккаблиklarини эътироф этган ҳолда, "Бобирий хат"ни ихтиро қилганини ёзади.

"Бобурнома"нинг янги нашрида Бобур тузган алифбонинг топилгани, ҳатто бу алифбода Қуръон кўчирилганлиги ҳақида маълумот берилдики, бу маънавиятимиз тарихи учун муҳим аҳамиятга моликдир.

Бобурнинг тилга муносабати, ёзма нутқ ҳақидаги мулоҳазалари борасида ўғли Ҳумоюнга ёзган мактуби аҳамиятлидир². Ушбу мактубда ҳукмдор қуйидаги масалаларга ўғлининг эътиборини тортади:

— исм имлоси ва маъносига аҳамият бериш; ота — онанинг фарзандга мувофиқ исм бериш фарзи ҳақида (*... Отини Алъамон қўймишсен. Вале бовужудким, ўзинг битибсен, мундин ғофил бўлубеенким, касрати истеъмол била авом Аламо дерлар, ё Эл Амон дерлар, ўзга мундоқ алиф—лом отта кам бўлур (420);*

— имло масалалари;

— ҳуснихат ва унинг ўрни;

— тил ва тафаккур муносабати; фикрни тўғри, аниқ ифодалай олишнинг зарурлиги ҳақида фикр юритади. (Мактубда аҳиллик, қўлдан кетган мамлакатларни қайтариш, вазминлик, қоҳиллик (сусткашлик) каби жиҳатлардан воз кечиш, "ёлғузлик"га тобе бўлмаслик... каби қатор масалалар ҳам акс этганки, улар хусусида тўхталмадик).

Имло масалалари Бобурнинг диққат эътиборида бўлиб келган. Ҳумоюнга битган мактубида ўғлининг хатидаги имло хатоларини тузатади, танбеҳ беради, хатосиз ёзишга ундайди. "Имлонг ёмон эмас" деб ўғлини рағбатлантиришга

¹ Қиранг: Низаметдинов Н. XV – XIX аср Ҳиндистон туркийзабон адабиёти. Докторлик диссертацияси автореф. – Т., 2000, 8 – бет.
«Бобурнома». Т., 1960, 420-422-бетлар.

уринса — да, бир қатор имло хатоларини кўрсатиб ўтади: *илтифотни «то» била битибсен. Қулунжни «йо» била битибсен.* (421).

Бобур ҳуснихатга ҳам аҳамият беради: *Хатингни худ ташвиш била ўқуса бўладур, вале асру муғлақтур...* (421).

Бобур фикрни тилда ифодалаш кўникмаларини пухта эгаллаган ("Бобурнома"нинг тили бунга далил), ўғлидан ҳам шуни талаб қилади: *"Хатингни худ тавр қилиб ўқуса бўладур, вале бу муғлақ алфозингдин мақсуд тамом мафҳум бўлмайду"* (421). Яъни, мантиқсиз тузилган услубий номувофиқ жумлаларни рад этади. Фикрни раvon, аниқ ифодалаш лозимлигини таъкидлайди: ўғлининг ёзма нутқидаги суst (ожиз) томони фикрни тўғри ифодалай олмаслигида эканлигини уқтиради; *"Ғолибо хат битурга қоҳиллигинг ҳам ушбу жиҳаттингдур"* (421), дейди ва аниқ, раvon ёзма нутқ кўникмаларини эгаллашга чақиради:

Бундан нари бетакаллуф ва раvшан ва пок алфоз била бити; ҳам сенга ташвиш озроқ бўлуr ва ҳам ўқучига (421).

Бобурнинг Ҳумоюнга ёзган хатини "Авлодларга мактуб" деб баҳолаш мумкин. Негаки, унда айтилган фикрларнинг аксарияти ҳозирги ёшлар учун ҳам ибрат олгулиқдир.

"Бобурнома"нинг ифода тили туркий тил. Унда туркий лексемалар билан бир қаторда форсча—тожикча, арабча, ҳиндча лексемалар қўлланган. Бунинг ўзига хос объектив ва субъектив омиллари бор.

Муаллиф ижод жараёнида айрим атамаларнинг бошқа тилдаги (форс—тожик ёки ҳинд тилидаги) муқобилларини келтиради. Бундан икки хил мақсад кўзда тутилган. Биринчидан, Бобур асарда кенг қўлланган баъзи форсча—тожикча ҳамда ҳиндча терминлар маъносини уқувчига етказишга ҳаракат қилган. Иккинчидан, воқелик, воқеа—ҳодисанинг моҳиятини янада кенгроқ ёритишга интилган. Масалан, форсча *пос* ва ҳиндча *паҳр* терминлари ҳақида шундай фикр билдиради: *"Ҳинг эли кеча—кундузни олтмиш қисмат қилибтурлар, ҳар қайсини бир гурӯ дебтурлар, яна кечани тўрт ва кундузни тўрт қисмат қилибтурлар. Ҳар қайсини бир паҳр дебтурларким, форсийси пос бўлғай"*. (358) Бобур *паҳр* терминининг бошқа вилоятлар аҳолиси тилида ишлатилмаслигини ҳам таъкидлайди: *Ул вилоятларда пос ва*

посбон эшитилур эди, бу хусусият била маълум эмас эди.(358)

"Бобурнома"да ўзаро яқин маънодаги *пос* ва *пахр* терминлари синоним тарзда қўлланган. Юқорида келтирилган мисолдан яна бир нарсa маълум бўладики, ҳиндча *гирининг* форсийда ёки туркийда муқобили йўқ (агар бўлганида Бобур келтириб ўтган бўлар эди). Бундан кеча – кундузни олтмиш қисмга ажратиб номлаш фақат ҳиндларга хослиги аён бўлади.

"Ўтлоқ" маъносини ифодаловчи *жулга* ва *дун* лексемалари ҳам бир объектни номловчи икки хил тил бирлигидир. Бобур "Ҳиндустон тили билан "жулга"ни "дуи" дермишлар" тарзида изоҳ беради. Ҳар икки сўзни ҳам синоним сифатида қўллайди.

Бобур "туман" терминининг андижонликлар ва кошгарликлар тилида *ўрчин*, ҳиндлар тилида *парғана* деб юритилишини таъкидлайди. Бу билан турли хил тилларнинг номлаш хусусиятларини ўзаро қиёслайди: *"Самарқанд ва Бухоро ва яна бу навоҳида вилоятчаларниким, бир улур вилоят тахтида бўлғай, туман дерлар. Ва Андижон ва Кошғар ва ул орада ўрчин ва Ҳиндустонда парғана дерлар"*.(189)

Бобур айрим ҳолларда лексеманинг нутқий ифодасини ҳам қиёсий изоҳлайди. Шу асосда лексеманинг турли нутқий кўринишларини этимологик нуқтаи назардан таҳлил қилади: *Набототким, Ҳиндустон махсусидир, бир анбадур. Аксар Ҳиндустон эли "бе"ни беҳаракат талаффуз қилурлар, ёмон муталаффуз бўлар учун баъзи "нағзак" дебтурлар.* (352)

Бобур ҳаётий тажриба асосида фикр юритар экан, баъзи ўринларда мулоҳазаларини форсча – тожикча мақоллар ёрдамида изоҳлайди. Масалан, *"гоҳ кўп яхши, гоҳ кам"* мазмунидаги форсча – тожикча мақолни Давлатхоннинг (қарилигига қарамай) иккита қилич тақиб жангга кириши тасвирида ишлатган: *"Давлатхон ул қарилиғи била белига икки қилич боғлабтур. Булар жазм урушурлар, хотирға кечтиким, ул масал борким, гоҳ ездаҳ беҳ, гоҳ нўҳ"* (гоҳ ўн бир яхши, гоҳ тўққиз , 325)

Бобур *"Ғофил аз инжо рондо ва аз онжо монда"* (Ғофил бу ердан қувилган, у ердан ажралган), *"Сафи мағлубро ҳое басандаст"* (Енгилган сафга бир "ҳой" кифоядир), *"Дарвозаи*

шаҳро тавон баст, натавон даҳони муҳолифон баст" (Шаҳар дарвозасини ёпиб бўлади—ю, душман оғзини ёпиб бўлмайди) каби бир қатор форс—тожик мақолларини келтиради ва мулоҳазаларини ғайри тилдаги ҳикматли сўзлар билан далиллайди.

Асарда Бобурнинг айрим сўзлар этимологиясига оид мулоҳазалари ҳам берилган. Сўз этимологиясининг туғри ёритилиши халқ тарихини ўрганишда, мунозарали этногенетик масалаларни ҳал қилишда аҳамиятлидир¹.

Тил тараққиётини этимологик нуқтаи назардан ўрганиш ҳар бир тилнинг ўзига хос табиатини ёритишда муҳим ўрин тутади. Ўзбек тили луғат бойлигини этимологик таҳлил этиш қуйидагилар учун аҳамиятлидир:

1. Сўзнинг келиб чиқиш, шаклланиш тарихини аниқлаш лексеманинг маъно кўлами, услубий имкониятларини изоҳлашда муҳим, лексема семалари ўртасидаги фарқли жиҳатларни аниқлашда аҳамиятли ҳисобланади.

2. Сўзлар этимологияси тилшунослик соҳаларидаги айрим муаммоларни ҳал қилишда аҳамиятли (масалан, морфологик қайта бўлинишда, морфемаларга ажратишда, сўз ўзагини тиклашда).

3. Сўзлар этимологиясини аниқлаш тилнинг ўзига хос жиҳатларини ёритишда, тил табиатига доир хулосалар чиқаришда муҳимдир.

Ўзбек тилшунослигида этимология соҳаси яқин даврлар ичида шаклланди, дейиш нисбий албатта. Негаки, мумтоз адабий, илмий, тарихий манбаларда этимологик нуқтаи назарлар, тахминлар кузатилади. Маҳмуд Кошғарий девонида, Алишер Навоий "Муҳокамат ул—луғатайн"ида, Абулғозий Баҳодирхоннинг "Шажараи турк"ида ва бошқа айрим манбаларда этимологик таҳлил намуналарини учратамиз. Мазкур манбаларда этимологик кузатишлар бошқа мавзу, масала атрофида берилган. Уларни ўрганиш, таҳлил этиш, яхлит ҳолга келтириш ўзбек тилшунослигидаги муҳим вазифалардан биридир.

¹ Егоров В.Г. Этимологический словарь чувашского языка. Чебоксари, 1964, стр.15-16

"Бобурнома"даги этимологик қайдлар халқ этимологиясига асосланган бўлиб, айрим ўринларда Бобур ўз муносабатини билдириб ўтади. Халқ этимологияси аксарият ўринларда ўз асосига эга бўлади¹.

«Бобурнома»даги этимологик кузатишлар антропонимлар, топонимлар, фитонимларга оиддир. Улардан айримлари қуйидагича:

Фитонимлар этимологияси. Бутақа:... аксар бутақа ути бўлур... важҳи тасмияси маълум эмас эрди, бу вилоятларда маълум бўлди. Бу ўт бута-бута чиқар учун бутақа дерлар эмиш (БН, 198). Мазкур ном ўсимликнинг ривожланиш ҳолатига қараб қўйилган атама.

Зоонимлар этимологияси. Галаҳра: Яна бир кийикдур. Аслида "голоҳран" экандур, яъни қора кийик таҳриф қилиб, "галаҳра" дебтурлар. (БН, 346)

Какка балик: Яна какка балиқдур. Икки қулоғининг тўғриси икки сўнғак чиқибтур, узунлиғи уч элик бўлғай, ётқонда бу икки сўнғакни тебратадур. Ғариб тавр ун келадур. Ғолибо ул ун жиҳатидин какка дебтурлар. (БН, 352)

Халқ атамалари, сифатлашлари, иборалари этимологияси. Говгум—намози дигар ва намози шом орасидаги пайт. Ҳозирги қипчоқ шеваларида ҳам шу маънода қўлланади. Бобур шу атаманинг шаклланишига асос бўлган иборани келтиради. Яъники, бир танг йўлнинг қаерга олиб боришини ҳўкиз етаклаб келаётган кишидан сўрашади. Йўловчи "ҳўкизни" қоралаб боринг, биласиз тарзидаги жавобини беради. Хожя Асадулло таажжубини билдиради: "Гов гум шавад, чикор кунем?" (Агар ҳўкиз йўқолса, нима қиламиз? Ёки "говгум бўлса, яъни қоронғу бўлса (ҳўкиз кўринмай қолса), нима қиламиз?") Говгум—"ҳўкизни кўз илғар, илғамас пайт", "ғира—шира қоронғулик" маъносини билдиради.

Нарса—буюм, ҳодисаларнинг номи билан бир қаторда уларнинг моҳият зътиборини ёритувчи сифатлар ҳам қўлланган. Балдаи маҳфуза (Самарқанд): Ҳеч ёғий қаҳр ва ғалаба била мунга даст топмаған учун балдаи маҳфуза

¹ Қаранг: Пизани В. Этимология. — М., 1956, стр. 128 — 140

дерлар (БН, 104) **Балда**— "шаҳар", **маҳфуза**— "муҳофаза қилинган, сақланган" маъноларини билдиради.

Санги ойна:... пушталарнинг орасида бир парча тош тушубдур, "**Санги ойна**" дерлар,... ойнадек ҳар нима мунъакс бўлур. (БН, 61) **Санги ойна** "тош ойна" (ойна тош) демақдур.

Мурғаки қарши: Бағриқаро йусунлуқ қушқина бўлурким, қилқуйруқ дерлар, Қарши вилоятида беҳад ва бениҳоят бўлур учун ул навоҳида мурғаки Қарши дерлар. (БН, 108) **Мурғаки Қарши**— "Қарши қуши" маъносида.

Кўзларини туз тутти:...кўрнамаклик қилиб қочиб, Анджоннинг кўҳ пояларига бориб, ёғилиқлар ва фитналар ангиз қилди. Охир ўзбек илғига тушти, кўзларини кўр қилдилар. "**Кўзларини туз тутти**"нинг бу маъниси бор эмиш(БН,135). Бобур бу иборанинг шаклланишини бевосита изоҳламаган. Хоинликнинг жазоси муқаррарлигини таъкидлаш мақсадида мазкур иборага мурожаат қилган. Бу билан иборанинг шаклланиш асосини қисман ёритган.

Муқаттаъ..масжиди Муқаттаъ дерлар. Бу жиҳаттин **Муқаттаъ** дерларким, қитъа—қитъа йиғочларни тарош қилиб, ислимий ва хитойй нақшлар солибтурлар (БН,105) **Муқаттаъ**— "**қитъа**", **кесилган, парчаланган** маъносидаги сўз¹.

Сингир: **Сингир** лафзини Кобулға келганда эшитилди. Бу эл тоғни беркитганни сингир дер эмишлар.(БН,206) Бу сўз асарда афғон халқининг ўзига хос жиҳатини ифодалашга хизмат қилган.

Ғози қозони: Бу тошларни "**Ғози қозони** била отти. Бу қозон ул қозон эдиким, Сангойи кофирнинг урушида тош отиб эди. Ул жиҳаттин **Ғозиға** мавсум бўлиб эди. (БН, 408) **Ғози** манбаларда "ҳарбий жангчи"², "ғазот қилувчи", уруш қилиб, ғалаба қозонган (шахс)"³ маъноларида изоҳланган.

Бобурнинг этимологик кузатишлари чуқур ҳамда илмий бўлмаса—да, унинг қарашлари аниқ далилларга таяниши, изчиллиги ва ҳақиқатта яқинлиги билан аҳамиятлидир. Асар

¹ Навоий асарлари луғати. — Т., 1972, 438 — бет

² Фазылов Э. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XI века, II, стр.690

³ Навоий асарлари луғати. — Т., 1972, 754 — бет

тилидаги этимологик кузатишларни ўрганиш, уларни семантик хусусиятларига кўра ва мавзуий жиҳатдан умумлаштириш бир қатор этимологик тадқиқотлар учун асос бўлади. Шу билан бир қаторда муаллиф мулоҳазаларининг илмий асосини белгилашда ҳам аҳамиятлидир.

"Бобурнома"да акс этган юқоридаги каби жиҳатларни кузатар эканмиз, муаллифнинг ўзбек адабий тили тараққиётидаги ўрнини белгилаш имкони туғилади. Бу эса талабаларнинг мумтоз маданий меросимиз қадр — қимматини англашларида; жамоат арбоблари ва ижодкорларнинг тил тараққиётидаги хизматларини билишларида; ҳозирда ўзбек тилшунослигида янгича йўналиш деб қаралаётган баъзи соҳаларнинг айрим муаммолари аждодларимиз томонидан ўртага ташланганлигини фаҳмлашларида ўзига хос аҳамият касб этади.

"Бобурнома"нинг ўндан ортиқ қўлёзмаси мавжуд бўлиб, шулардан иккитаси нашр этилган. Булар 1857 йилда Н.Ильминский томонидан эълон қилинган Қозон нашри (Кер қўлёзмаси) ҳамда 1905 йилда А.Бевеиж томонидан эълон қилинган Лондон нашри (Ҳайдаробод нусхаси)дир. Қозон нашри 506, Лондон нашри 382 саҳифадан иборат. Лондон нашри нисбатан мукамал ҳисобланади.

"Бобурнома" яратилган давриданоқ шуҳрат топа борди. "Бобурнома" XVI асрдан Шарқ тилларига (асар XV асрда форс тилига ўтирилган), XVIII асрдан ғарб тилларига таржима қилина бошлади. Ҳозирда қирққа яқин миллат асарни ўз она тилларида ўқиш имкониятига эга.

Европа илм аҳлига "Бобурнома" голландиялик олим Витсен таржимаси орқали етиб борди. Шу тариқа инглиз шарқшунослари таърифлаган "Бобуриана" даври бошланди. Асар даставвал, 1826 йилда Лондонда "Бобурнома" — Лейден Эрскин таржимасида" номи билан нашр этилди¹. Немис олими А.Кайзер Лейден — Эрскин таржималарига асосланиб, асарнинг немис тилидаги нашрини амалга оширди². Парижда Паве де Куртейл "Бобурнома"ни француз тилида

¹ Бобур З.М. "Бобурнома". Ҳиндистон императори томонидан чингаой туркий тилида ёзилган ҳамда Ж.Лейден ва В.Эрскин томонидан инглизчага ўтирилган. Лондон, 1826.

² Бобур З.М. "Бобурнома". Инглизчадан немис тилига таржимаси. Лейпциг, 1828.

³ Паве де Куртейл. Бобурнинг эсдаликлари. — Париж, 1971

эълон қилди³. 1921 йилда Льюкас Уайт Кинг асарнинг тўлдирилган, таҳлил қилинган янги нашрини яратди⁴.

"Бобурнома" хронологик жиҳатдан тўлиқ эмас. Таржимон Паве де Куртейлнинг таъкидлашича, асл нусхада ҳам, форсча таржимада ҳам бир қатор узилишлар мавжуд. Льюкас Уайт Кинг узилишларни бартараф этиш мақсадида ифодаланмай қолган йиллар воқеаларини ҳижрий 908 йилнинг охиридан 909 йилнинг сўнгигача, 914 йилдан бошлаб 925 йилнинг бошигача бўлган воқеаларни, 926, 931, 934, 936—937 йилларга оид айрим маълумотларни "Бобурнома"га киритади ва шу тариқа асарнинг нисбатан мукамал бўлишига эришади. 1922 йилда инглиз шарқшуноси А.Бевеиж асарни Ҳайдаробод нусхаси асосида қайта таржима қилади ва нашр эттиради. 1845 йилда Р.М.Калдекотнинг¹, 1879 йилда Ф.Ж. Талбот² нинг биринчи инглизча таржима асосида қисқартирилган таржималари нашр этилди.

1996 йилда Американинг Ҳарвард университети профессори Уилер Тэкстон томонидан асарнинг инглиз тилидаги шарҳлар билан бойитилган таржимаси нашр қилинди³.

"Бобурнома" 1943—1946 йилларда Рашид Раҳмати Орат томонидан усмонли турк тилига, 1924, 1962 йилларда Мирза Насриддин Ҳайдар Кўрагоний томонидан урду тилига, 1972 йилда Абдураҳимхон ибн Байрамхон томонидан форс—тожик тилига, 1974 йилда Югжит Навалпурий томонидан ҳинд тилига таржима қилиниб, нашр этилди.

"Бобурнома"нинг эътиборга молик таржимаси 1980 йилда Парижда ЮНЕСКОнинг махсус қарори билан француз тилида амалга оширилди. Таржимани француз шарқшуноси Жан Луи Вакье Граммон бевосита аслиятдан, яъни эски ўзбек тилидаги манбадан амалга оширган.

⁴ "Бобурнома": Ҳиндистон императори Захириддин Мухаммад Бобурнинг ўз қўли билан чигатой ва туркий тилда ёзган хотиралари. Ж.Лейден ва В.Эрскинлар таржима қилган. Льюкас Уайт Кинг шарҳлаган ва тўлдирган. 1921

¹ Калдекот Р.М. Бобур ҳаёти (Ҳиндистон императори). Қисқартирилган таржима. Лондон, 1845 (инглиз тилида).

² Талбот Ф.Ж. Ҳиндистон императори Бобурнинг эсдаликлари. Қисқартирилган таржима. Лондон 1879 (инглиз тилида)

³ The Baburnoma Memories of Babur, Prince and Emperor. Translated, edited and annotated by Wheeler M. Trickett. Нью-Йорк Оксфорд, 1996.

Асар 1948 – 1949 йилларда рус тилида икки жилд ҳолида нашр этилди. Бу нашрлар янада такомиллаштирилиб, 1959 йилда М.А. Салье таржимаси ва С.Азимжонова сўз бошиси билан қайта чоп этилди. Ушбу таржима 1993 йилда тўлдирилган ҳолда қайта нашр қилинди¹.

“Бобурнома”нинг ғарблик таржимонлари – Ж.Лейден, В.Эрскин, А.Кайзер, Паве де Куртейль, Л.У.Кинг ва бошқа шарқшунослар асарга адабиётшунослик нуқтаи назаридан эмас, тарихий – этнографик ва лингвистик нуқтаи назаридан ёндашганлар².

“Бобурнома”нинг илк нодир қўлёзмалари мавжуд бўлишига қарамай, сўнги вақтгача асарнинг илмий танқидий матни яратилган эмас эди. Ниҳоят, 1995 йилда Япониялик олим, бобуршунос Эйжи Мано қарийб ўттиз йиллик изланишлари натижасида асарнинг илмий танқидий матнини яратди. 1996 йилда шу нашрнинг давоми сифатида мукамал “Кўрсаткичлар” нашр этилди³. Мазкур танқидий матн асл нусха тилидаги тўртта ва форс тилидаги бир қўлёзма нусха асосида тайёрланди. Бундан ташқари, Эйжи Мано яна иккита форсча қўлёзмадан – янги Деҳли Миллий музейидаги “Воқеоти Бобурий” деб номланган қўлёзма ва Париж Миллий кутубхонасида сақланаётган нусхадан фойдаланди. Илмий танқидий матн асарнинг еттита қўлёзмаси – тўртта ўзбекча ва учта форсча нусхаси асосида яратилди. Танқидий матнга Ҳайдаробод нусхаси асос қилиб олинди⁴. Эйжи Манонинг узоқ муддатдаги машаққатли илмий фаолияти, ижодий меҳнати “илмий жасорат” деб баҳоланди.⁵ Эйжи Мано яратган матн “Бобурнома”нинг янги ва аслиятига янада яқинроқ таржималарининг яратилишида асосий манба ҳисобланади, асар бўйича олиб борилаётган тадқиқотлар учун муҳим объект бўлиб қолади.⁶ Шу билан бир қаторда асар воқелигининг тулиқ ифодаси сифатида ҳам эътиборга молик.

¹ Асар нашрлари ҳақида қаранг: Буюқ қомусий асар Захириддин Мухаммад Бобур. “Бобурнома”. – Т., “Шарқ”, Н.М.А.К. 2002 16–21 бетлар, Н.Отажонов. “Бобурнома жаҳон кезади” – Т., 1984, 15–32 бетлар

² Отажонов Н. “Бобурнома жаҳон кезади”, Т., 1984 31–бет.

³ Babur-nama (Vaquʻi). Concordans and classified indexes by Eiji Mano Kyoto, Syokado, 1996

⁴ Буюқ қомусий асар. “Бобурнома” – Т., “Шарқ” Н.М.А.К., 2002, 17–бет.

⁵ Абдуғафуров А. Ўринбоев А. Япон олимининг илмий жасорати. Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1996, 15 март.

⁶ “Бобурнома”, 2002, 17-бет. –Т., 1971, 5-бет.

Асар бошларида маърифатпарварларнинг саъй – ҳаракатлари натижасида миллий маданият, тил ва маънавий меросни ўрганишга жиддий эътибор қаратилди. Мумтоз манбаларни ўрганишга, ёзма обидаларни тарғиб этишга киришилди. 1928 йилда Фитрат биринчи марта Бобур асарларидан намуналар эълон қилди. Шундай бўлса – да, Ўзбекистонда Бобур ижодини атрофлича ўрганиш XX асрнинг 40 – йилларидан бошланди. Асар биринчи марта кирилл алифбосида 1848 – 49 йилларда нашр этилди, 1960 йилда янги нашр босмадан чиқди. Бу нашр асарнинг кенг омаллашувиغا хизмат қилди. 1966, 1989 йилги нашрлар ҳам шу нашр негизида амалга оширилди. Нашр матни олдингиларидан фарқли равишда асарнинг мазмун – моҳиятини нисбатан тўлиқ акс эттирган. Матнда айрим нуқсонли ўринлар мавжуд бўлса – да, маълум бир даврларда мукамал матн сифатида эътибор топди. Ушбу нашр асарнинг кейинги, мукамал нашрини яратишда асосий манба бўлиб хизмат қилди.¹

Бобур асарлари нашр этила бошлагандан кейин, бир қатор тадқиқотлар юзага келди. Асар мазмуни, моҳиятини ўрганиш, даставвал, сиёсий мақсадларни амалга оширишга хизмат қилган бўлса, кейинчалик асар матни тўлақонли бадий манба, қомусий ёдгорлик сифатида мутахассисларни жалб эта бошлади. Асар матнининг қомусий характери, унда ифодаланган кенг кўламдаги воқелик, бадий маҳорат акс этган равишда услуб кўпгина мутахассислар эътиборини ўзига тортди. «Бобурнома» адабиётшунос, тарихчи, тилшунос, ўлкашунос, этнограф каби қатор соҳа вакиллари учун илмий тадқиқот объектига айланди. «Бобурнома» нашри, таржималари ва ўрганилиши ҳақидаги маълумотлар², Бобур фаолияти, серқирра ижоди, лирикаси, «Бобурнома»нинг бадий ва гоёвий мазмуни ҳақидаги Ҳ.Ёқубов³, М.Шайхзода⁴, В.Зоҳидов⁵ изланишлари эълон қилинди. «Бобурнома» асари бўйича номзодлик диссертациялари

¹ Буюк қомусий асар «Бобурнома» – Т. «Шарқ» Н.М.А.К., 2002

² «Бобурнома», 2002, 17-бет. – Т., 1971, 5-9-бет.

³ Ёқубов Х. Бобур. Т., 1941, Ёқубов Х. Улуғ шоир ва адиблар, Қизил Ўзбекистон, 1940 йил 26 декабрь; З.М.Бобур «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1941, 2 – сон.

⁴ Шайхзода М. З.М.Бобур Гулистон, 1940, Бобур ва Навоий, Қизил Ўзбекистон, 1940 йил 23 декабрь.

⁵ Зоҳидов В. Бобурнинг адабий фаолияти, Ўзбекистон маданияти, 1958 йил 12 апрель.

ёқланди¹.

Мустақиллик даврида маънавий меросни ўрганишга, аждодлар томонидан яратилган моддий ва маънавий бойликларни эъзозлашга, миллий қадриятларни тиклашга жиддий эътибор қаратилди. Барча соҳалар қаторида адабиётшунослиқда, хусусан бобуршунослиқда бир қатор муваффақиятларга эришилди. 1992 йилда Бобур меросини ўрганиш юзасидан Андижонда Бобур номидаги халқаро жамғарма тузилди. Жамғарма раиси Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими, Олий Мажлис депутати Зокиржон Машрабов ташаббуси билан "Бобур изидан" халқаро илмий экспедицияси ташкил этилди². Кейинги ўн – ўн икки йилда бобуршунослик Ўзбекистонда ҳам салмоқли ютуқларни қўлга киритди. Бу борада, айниқса, Бобур номидаги халқаро жамғарманинг хизматлари, хусусан, Шарқ мамлакатлари буйлаб уюштирган бир неча экспедициялари натижалари муҳим аҳамиятта эга бўлди. Экспедиция натижасида Бобур шахсига, ижодига оид янги маълумотлар ҳам қўлга киритилдики, бу миллий маданиятимиз тарихида алоҳида эътиборга молик ҳодиса сифатида аҳамиятлидир. Бобур тузган алифбо ва унга доир маълумотлар, Бобурнинг васиятномаси, унда ифодаланган муаллиф руҳияти, борлиқ, атроф – муҳит, дунё ва одамларга муносабати акс этган ўринлар миллий қадриятларимиз, тафаккур, дунёқараш тафсилотлари учун муҳим қийматга эга.

Бобур ижодий мероси, жумладан, "Бобурнома" юзасидан, кўплаб рисола, илмий мақолалар чоп этилди, номзодлик ва докторлик диссертациялари ҳимоя қилинди³.

"Бобурнома"ни таржима қилиш жараёнидаёқ асар тилини ўрганишга бўлган дастлабки уринишлар кузатилди. Асар тилига эътибор изоҳ ва шарҳлар беришдан бошланди. Бобурноманинг инглиз тилидаги биринчи таржимасини

¹ Джамалов С.О. Художественных особенностях "Бабур-наме" дисс. канд. фил. наук. Т., 1961. Атаджанов Н. Художественный перевод и научное комментирование. Дисс. канд. фил. наук. Т., 1978. Ходжаева Л. Проблемы перевода характер, стиль и интерпретация текста "Бабур-наме" дисс. канд. фил. наук. Т., 1986. Шукруллаева С. Воссоздание художественного своеобразия "Бабур-наме" в его английский перевода дисс. канд. фил. наук. Т., 1989

² Буюк қомусий асар "Бобурнома" Т., "Шарқ", Н.М.А.К., 2002 10 – бет.

³ Отажонов Н. "Бобурнома" жаҳон адабий жараёнида. Т., 1994, мукамал нашр йўлида, шарҳ юдузи. 1990, 10 бет. Қудратиллаев Х.С. "Бобурнома"нинг тарихий адабий ва услубий таҳлили. Т., 1998. Азимжоновна С. Бобур буюк тарихчи олим, "Саодат" 1990, 8 – сон.

"Бобурнома" қандай ёзилган Гулiston, 1990. Бобур и его труд "Бабурнаме" в книге записки Бабурра. Т., 1996. Балтабаев Х. "Бобурнома"нинг туркча таржимаси, Андижон, 1993, 70 – бет. Сулаймонова Ф. Олам кезган асар, Ўзбекистон 1990, 21 октябрь, Ҳасанова С. Жаҳонгашта "Бобурнома". Т., 1996.

амалга оширишда фаол бўлган В.Эрскин асар таржимасини изоҳ ва шарҳлар билан бойитди¹.

"Бобурнома"даги купгина жой номлари, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсига оид атамалар таржимонлар томонидан батафсил шарҳлаб, тушунтириб берилган. Биргина Льюкас Уайт Кинг тузган шарҳ ва изоҳлар тўрт мингдан ортиқдир². Уилер Тэкстон (инглиз тилида), Рашид Раҳматий Орат (турк тилида), Югжит Навалпури (ҳинд тилида) таржималарида ҳам изоҳлар мавжуд. 1960 йилдаги Порсо Шамсиев нашрида 600дан ортиқроқ изоҳ берилган бўлса, ҳинд тилидаги нашрда бундай изоҳлар сони 2600дан зиёд³. Инглиз бобуршуноси А.Бевеиж таржималардаги Бобур тили ва услубига алоҳида эътибор беради⁴. Бу борадаги фикрларини "Ройл Азиатик" журналининг 1900 йилдан бошлаб 1923 йилгача бўлган сонларида эълон қилинган (жами 30 дан ортиқ) мақолаларида акс эттирган⁵. Айрим нуқсонларга йўл қўйилганига қарамай, таржималарда берилган изоҳ ва шарҳлар асар тилини, лексик хусусиятларини ёритишдаги илк қадам сифатида баҳоланиши мумкин.

"Бобурнома"нинг тили, хусусан грамматик қурилишини ўрганиш XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошланди. Н.И. Ильминский 1865 йилда "Материалы для джагатайского спряжения из "Бабурнамэ", 1888 йилда "О значении формы на "гой" у Бабера" номли мақолаларини эълон қилди, Г.Ф.Благова "Бобурнома" мисолида XV аср эски ўзбек адабий тили грамматик тизимини ўрганишга бағишланган номзодлик ишини ҳимоя қилди⁶. 1965 йилда Чехословакия шаҳрида нашр қилинган тўпламда "Формы пассива, представленные в "Бабурнамэ" и особенности их синтактико-стилевого использования" сарлавҳали мақоласини эълон қилди⁷. "Бобурнома" синтаксисини ўрганиш бўйича Х.Назарованинг ўн бешта

¹ Отажонов Н. "Бобурнома" жаҳон кезади. Т, 1984, 27 – бет.

² Булок қомусий асар "Бобурнома" Т., "Шарқ" НИМАК., 2002 йил 19 – бет.; Отажонов Н. "Бобурнома" жаҳон кезади. –Т., 1984, 30 – бет

³ Булок қомусий асар Т., "Шарқ", НИМАК, 2002 йил 21 – бет.

⁴ "Бобурнома".-Т., 2002, 19-бет.

⁵ Отажонов Н. "Бобурнома" жаҳон кезади. Т, 1984, 38 – бет.

⁶ Благова Г.Ф. Характеристика грамматического строя староузбекского литературного языка XV века по Бобурнаме. Канд. дисс., 1954

⁷ Бу қада қаранг: Назарова Х. Бобур ва ўзбек адабий тили. Т.. 1971, 9 – бет.

яқин илмий мақоласи¹, рисолалари² ва бир лугати³ нашр этилди. Асар тилининг фонетик жиҳатлари борасида ҳам мақолалар эълон қилинди⁴. "Бобурнома"нинг лексик хусусиятлари бўйича тадқиқотлар юзага келди. Ҳ. Дадабоев "Бобурнома"да қўлланган терминлар борасида мулоҳазаларини билдирди.⁵ Н.Жиянова "Бобурнома"даги нумеративлар ҳақидаги⁶, А.Иброҳимов асардаги ҳиндча сўзлар тадқиқига⁷ бағишланган номзодлик ишларини ҳамма қилдилар. Шунга қарамасдан, бугунга қадар асар лексикаси яхлит илмий тадқиқот объекти бўлмаган.

2002 йилда Ўзбекистонда "Бобурнома"нинг янги наشري яратилди. Бу нашрни амалга оширишда Н.Отажонов, С.Жамолов фаол хизмат қилдилар. Бобур Халқаро Жамгармаси раиси З.Машрабов, афғонистонлик олим Яъқуб Жузжоний, ёш ўзбек олими А.Иброҳимовлар нашр ишларига ўз ҳиссаларини қўшдилар.

"Бобурнома"нинг С.Ҳасанов томонидан П.Шамсиев, С.Мирзаев нашри(1960) ҳамда япониялик Эйжи Мано илмий – танқидий матни(1995)га асосланиб тайёрланган мазкур нашри⁸ бобуршуносликдаги жиддий муваффақият ҳисобланади. Ушбу нашрнинг миллий маданият тарихидаги ўрни, аввали нашрлардан фарқи, афзал жиҳатлари, илмий тадқиқот учун манба сифатидаги аҳамияти олимларимиз томонидан эътироф этилди⁹.

Янги нашрга П.Шамсиев, С. Мирзаев ҳамда Эйжи Мано тайёрлаган илмий – танқидий матн асос қилиб олингани унинг қийматини оширади. "Бобурнома"нинг танқидий матнини яратишдаги дастлабки қадам"(Г.Ф.Благова)

¹ Назарова Н. Синтаксический строй языка "Бобурнаме" З.М.Бабура. Т., 1980, 42- бет.

² Назарова Х. Ўзбек ва адабий тили. Т., 1971, эски ўзбек тили ёзма ёдориликларида кучирма гапининг қўлланилиши. Т., 1959, Бобур ва ўзбек адабий тили. Т., 1972. XV аср охири XVI аср бошларидаги эски ўзбек адабий тили синтактик қурилиши хусусиятлари. Т., 1979.

³ Заҳириддин Муҳаммад Бобур асарлари учун қисқача лугат. Т., 1972.

⁴ Маҳмудов Қ. Бобур – ўзбек тилининг билимдони. "Адабий мерос" 1988, 29 – 32 бетлар.

⁵ Дадабоев Х.А. Военная лексика в старо-узбекском язык. Канд. дисс. 1981; "Бобурнома"даги баъзи терминларга доир мулоҳазалар. "Адабий мерос" Т., 1988,1(43). 38 – 43 бетлар; Эски ўзбек тилида ҳарбий терминларнинг қўлланиши (VII – XVII асрлар), // "Ўзбек тили ва адабиёти, 2 – сон

⁶ Жиянова Н. "Бобурнома"даги нумеративларнинг маъно хусусиятлари. Т., 2000 йил.

⁷ Иброҳимов А. "Бобурнома"даги ҳиндча сўзлар тадқиқи. Ном. дисс Т., 2001 йил.

⁸ "Бобурнома". – Т., "Шарқ" НМАК, 2002

⁹ Ҳ. Қўдратуллаев. "Бобурнома": янги нашр. // "ЎзАС, 2003, 17 январь; "Ибрат сабоғи", // "Мазрифат", 2003, 15 февраль; А. Иброҳимов. "Бобурнинг филбони булганми? // "Тафаккур", 2003, 1 – сон, 125 – 126 – бетлар.

сифатида баҳоланган П.Шамсиев нашри асарнинг Қозон босмаси ва Лондон босмаси ўзаро қиёсланиб тайёрлангани, айрим сўз ва атамалар транскрипциясини аниқлаш мақсадида туркча, русча таржималардан фойдаланилгани боис бирмунча мукамал, деб қаралади.

"Бобурнома"нинг ягона илмий – танқидий матни бўлган Эйжи Мано нашри еттита: тўртта ўзбекча (Эльфинстон, Ҳайдаробод, Британия кутубхонаси ва Қозон босмаси нусхалари); учта форсча (Британия кутубхонасидаги "Воқеоти Бобурий" қўлёзма нусхаси, Янги Деҳли Миллий музейидаги "Воқеоти Бобурий" қўлёзмаси, Париж Миллий кутубхонасидаги нусха) манбага асосланган.

Порсо Шамсиев нашрида ношир "Бобурнома"нинг пухта тайёрланган танқидий тексти майдонга чиқмагунча ва тарихий номларнинг аниқ транслитерацияси ишланмагунча ..ноаниқлик ва нуқсонлар юз бериши табиийдир", дея эътироф этганидек, бир қатор камчиликлар кўзга ташланади. Худди шунингдек, Эйжи Мано тайёрлаган илмий – танқидий матнда ҳам айрим нуқсонлар мавжудлиги қайд этилган (янги нашр сўзбошисида Эйжи Мано матнида ҳам камчиликлар борлиги, П.Шамсиев нашрида келтирилган айрим жумлалар тушиб қолгани айтилган).

Янги (2002) нашрда тушиб қолган жумлалар берилган, илмий – танқидий матндаги жузъий камчиликлар тузатиб кетилган.

П.Шамсиев нашрини ва илмий – танқидий маттни қиёслаш жараёнида айрим номувофиқликлар, мазмун жиҳатдан ўзаро боғланмаган жумлалар, сўзларнинг ёзилишдаги фарқли ўринларни бартараф этиш мақсадида Қозон ва Лондон босма нусхаларидаги матнларга бевосита муурожаат этилган.

Янги нашрнинг асосий муваффақияти унда аввалги нашрларда қайд этилмаган ўринларнинг берилишидир. Булар: маълум сабабларга кўра асарда ифодаланмай қолган йиллардаги воқеалар тафсилоти; Бобурнинг васияти ҳамда ўғли Комронга битган мактуби. Бу янги маълумотларнинг келтирилиши, даставвал, ҳозирга қадар номаълум бўлиб келган ("ёзилган, аммо ташқи таъсирлар туфайли йўқ бўлиб кетган ёки умуман ёзилмаган"), асарда акс этмаган йиллар воқеаларига аниқлик киритди. Бу воқеаларни тиклашда

инглизларнинг, айниқса, Люкас Уайт Кинг хизматларини ҳам таъкидлаш жоиз. Олим "Бобурнома"да акс этмаган йиллар воқеаларини бошқа манбалар асосида тиклашга ҳаракат қилган. Асарнинг Қозон нусхасида 936(1529) йилдан кейинги воқеалар Бобурнинг яқин кишиларидан бири томонидан ёзиб тўлдирилган. Мавжуд манбалар асосида тикланган узилишлар мазмун – моҳиятининг ёритилиши тўлиқ бўлмаса – да, муайян, асосли тасаввур беради.

Бобурнинг ўғли Ҳумоюн номига қолдирган васияти ҳам илк бор эълон қилинган. Васиятнома, таъкидланганидек, Бобур номидаги Халқаро илмий экспедиция аъзолари томонидан қўлга киритилди. Унда Ҳиндистон халқига муносабат, адолат билан давлат тутиш, диний мазҳаб ва эътиқод масалалари ҳақида фикр билдирилган. Бобур васиятномаси унинг сўнгги кунлардаги мулоҳазаларини, руҳиятини, дунёи азалга, тожу тахтта, еру мулкка муносабатини ифодалашда аҳамиятлидир.

Ноёб топилма сифатида эътиборли бўлган, ўғли Комронга ёзган мактуби Бобурнинг фарзандларига, уларнинг кейинги тақдирига бўлган муносабати борасида маълумот берувчи маърифий манба ҳамдир. "Насиҳатномаи Бобур ба фарзанди худ" (Бобурнинг ўз фарзандига насихатномаси) номи билан машҳур бўлган бу мактуб 1972 йилда таниқли олим, профессор Бегали Қосимов томонидан Қозон дорулфунуни кутубхонасининг "Нодир қўлёзмалар бўлими"дан топилган ва "Ўзбек адабиёти масалалари" илмий ишлар тўплами (Т., 1979 йил, № 609, 88 – 91 бетлар)да нашр этилди¹. Мактуб ота ва фарзанд муносабати, тож – тахт, давлат масалалари, таълим – тарбия борасида "ибрат сабоғи" сифатида ҳозирга қадар аҳамиятини йўқотмаган².

Янги нашрда антропонимлар, топонимлар, этнонимлар, ҳайвон ва ўсимлик номлари кўрсаткичининг кенгайтириб берилиши статистик ҳамда таҳлилий маълумот учун хизмат қилади.

Янги нашр матнига жиддий эътибор берилган. Сўзларнинг ўқилиши ва ёзилишига масъулият билан ёндашилган. Натижада услубий ғализликлар, маъно

¹ Бу ҳақдаги маълумот Ҳ. Муҳаммадхўжаевнинг "Заҳириддин Муҳаммад Бобур" рисоласидан олинди. – Т., "Ўзбекистон", 1983, 18 – бет

² Ҳ. Қудратуллаев. "Ибрат сабоғи"// "Маърифат", 2003, 15 февраль

номутаносибликлари ва мантиқий номувофиқликлар бартараф этилган.

Масалан:

1. Янги нашрда (2002)	Порсо	Шамсиев нашрида(1960)
Сағрийчи туман бекаридан эди(41)		Сағриги туман бекаридан эди(71)
пиёзи била (44)		биёзи била (75)
мудаммағ (45)		мудаммиъ (77)
бирининг (46)		бирнинг (79)
Деварин (108)		Деврин (188)
Хавок (108)		Жавак (188)
эмин (109)		амин (190)
Қирқариқ (184)		қирқариқ (322)
бағйаллар (186)		бакиёллар (325)
Баҳат (186)		Биҳат (325)
Парсару (188)		Парсрур (328)
Кажур (186)		кажур (325)

Аввалги нашрда йўл қўйилган техник хатолар тузатилган: *янг(322)–янги(184); Хожағ(78)–Хожаға(46); йўснлуқ(323)–йўсулуқ(185)* каби.

Имло хатолари бартараф этилган: *кўкалтош(76)–кўкалдош(45); эшик оқо(76)–эшикоғо(45); муталла(77)–муталаа(45); Абул–али(77)–Абдулали(45); кичик кирим(77)–кичик–кирим(45); хили(78)–хейли(46); етгачуқ(78)–етгач–уқ(46); тўғросиға(82)–туғросиға(48); қаллож(182)–қаллош(105); ясир(184)–асир(109); хайф(323)–хайф(185); таҳдиг(323)–таҳдиг(188); бронғор(328)–буронғор(188); жвонғор(328)–жавонғор(188).*

П. Шамсиев нашридаги бир сўз турлича ёзилган ўринлар ҳам тузатиб кетилган; долдур–дохлдур (243), ҳоли–холи(241) танга–танги(260), Шерқули–Шерқўли(261), Ниганҳор–Нингнаҳор (278), зайи–зийи(287), кечимлик–кежимлик(290), Чанор–Чинор(303), манора–минора(305), рим–ним(306), тилисме–тилсиме(319), Норгил–Нургил (319), Чанбал–Чамбал(403), қўл–қўл(414), кушти–кушти (432), уюмга–ўйимга(252), пешой–Пешой(256) каби.

Тиниш белгиларининг тўғри қўйилишига жиддий эътибор берилган. Натижада услубий ғализликлар, мантиқий номувофиқликлар бартараф этилган:

..тўй ва ойн била олғон. Сочиқни келтурди.(1960, 80) ..тўй ва ойн била олғон сочиқни келтурди.(2002, 47);

Аҳмад Ҳожибекнинг қиз набираси эди, Латиф бегим отлиқ Мирзодин сўнг..(1960, 76)—Аҳмад Ҳожибекнинг қиз набираси эди, Латифбегим отлиқ, мирзодин сўнг..(2002,45);

Аввалги нашрда ифодаланмай қолган ўринлар келтирилган: Бу сувлар тамом ях боғлабтур, бир иликча қалинлиғи бўлғай(1960,325)—Бу сувлар тамом ях боғлабтур, агарчи хейли қалин эмас, бир иликча қалинлиғи бўлғой(2002, 186);

..сўзлай олмади. Андоқ муқаррар..(1960, 329)—..сўзлай олмади, муқобалада ҳадемай мундоқ мускат сўзларга не дея ҳам олғай эди. Андоқ муқаррар..(2002,188)

Аввалги нашрда маъноси ноаниқ бўлган кўпгина сўзлар изоҳланган. Айрим сўзларнинг тўғри ўқилиши тушунчага ойдинлик киритган: насх таълиқ(1960, 72)—настаълиқ(2002, 42); имсоқ(1960,75)—имсоқ(2002, 44); мудармиъ(1960,77)—мудармағ(2002, 45); барзанг(1960, 79)—бар канаг(2002,47); куруҳ(1960,187)—куруҳ(2002, 108); Милват(1960, 327)—Малўт(2002,187); Бажур(1960,189)—Бажавр(2002,19).

Янги нашрда транслитерация билан боғлиқ мулоҳазали ўринларнинг тузатилиши матн қийматини янада оширган. Масалан, аввалги нашрда Бихархон—Баҳорхон, Авад—Уд, киш—киши, хейли—хили, чамгадгар—чамагдор, матийла—мато, гилаҳрий—колохирий, лайар—нолир, жаъмун—жоман, асаър—исор, таанк—тонг,санк—сонг. Балбон—филбон, бузулуб—бурулуб, асир—ясир, кесим—кам, Муътаб биҳ нима? —Муътабар нима? шаклида нотўғри ўқилгани мазмун—моҳиятнинг тўғри англанишига монелик қилган.

Порсо Шамсиев нашрида ўқилмай қолган айрим сўзлар янги нашрда ифодаланган: Ҳиндистон(дин) (Қозон босмасида "Ҳиндистон" сўзидан кейин сўзи бор. Лондон босмасида тўрт ҳарfli бошқа сўз бор, ўқилмади (187). Ҳиндистон матоъи бурда ва оқ рахт..(2002,108).

Асардаги афғонча,ҳиндча сўзлар табдилига жиддий эътибор берилган. "Бобурномада 450 яқин¹ ҳиндча сўз бўлиб уларнинг аниқ транслитерацияси берилган. Масалан: пашакаал, нувл, куруҳ. Шу ўринда айтиш жоизки,

¹ А. Иброҳимов. Бобурнинг филбони бўлганми? // "Тафаккур", 2003, 1—сон, 123—бет.

пашкаал сўзи аввалги нашрда (1960) "пашкол" тарзида берилган. Бу сўз "Бобурнома"да 17 марта ишлатилган. "Пашкал" асарда аксарият ўринларда "ёмғир мавсуми" маъносини англатган. *Пашколда бу руд суви қалин келиб, Гагар сувига қотилиб, Сомона ва Саномга борурлар.* (332)

Баъзи ўринларда ёмғир тушунчасини ифодалаган: *Бу йил тузда пашкол оз бўлгондир. Тоғ доманасидаги вилоятларда пашкол яхши бўлгондир.* (324)

"Ёмғир мавсуми" тушунчасини ифодаловчи *пашкол* сўзи Алишер Навоий асарларида ҳам шу шаклда қўлланган. Бу сўзнинг *пашкаал* тарзида транслитерация қилиниши ўзбек тилида бир оз сунъийлик туғдиради. Ёки *пахар* нумеративи табдилини ҳам кузатайлик. Аксарият ўринларда кечанинг маълум қисмини ифодалайдиган *пахар* қўшимча (эгаллик қўшимчасини) олган ҳолларда Парсо Шамсиев нашрида(1960) фонетик ўзгаришга учраган кўринишда берилган: *Кечанинг уч паҳри бўла ёвушиб эдиким, хабар келтурдиларким..1960 (328)*. Янги нашрда айнан (фонетик ўзгаришга учрамаган ҳолда) берилган: *Кечанинг уч паҳари бўла ёвушиб эдиким..(2002,188)*.

Маълумки, ўзлашма сўзларнинг маълум қисми морфология жихатдан ўзгарганда ўзбек тили талаффуз қонуниятларига бўйсунди; *шаҳар—и—шаҳри, заҳар—и—заҳри*. Шунга асосланган ҳолда, пашкал. паҳри шакларини маъқуллаш мумкин. Бобурнинг афғонча, ҳиндча сўзларни ўзбек тили талаффуз меъёрларига мос шаклда ифодалагани ҳақиқатга яқинроқ.

Ушбу қўлланмада П.Шамсиев нашрига таянилди. Нашр асарнинг илмий танқидий матни (2002)га қиёсланди. Фонетик, лексик, грамматик фарқларни, нуқсонларни тузатишда янги (2002) нашрга асосланилди.

"Бобурнома" лексикаси кенг кўламдаги лексемалар тизимини ўз ичига олган. Асар лексикаси XV—XVI аср ўзбек адабий тили луғат бойлигини ифода этган. Шу билан бир қаторда Бобур фаолиятига боғлиқ тарзда афғонча, ҳиндча лексемалар акс этган.

Бобурнома лексикаси қомусий характерга эга. Асар лексикасида XV аср бошларидаги ижтимоий—сиёсий муҳит; халқнинг яшаш тарзи, маънавий ҳаёти, урф—одат,

анъаналар, миллий қадриятлар; турли ижтимоий соҳаларга оид маълумотлар акс этган. "Бобурнома" лексикасини статистик, луғавий қатлам, мавзуй жиҳатдан, лексик—семантик хусусиятларига кўра тадқиқ этиш, шу асосда XV аср охири XVI аср бошларидаги ўзбек адабий тилининг лексик имкониятларини ёритиш, Бобурнинг поэтик маҳоратини, асарнинг илмий—амалий, маърифий қийматини белгилаш асар тилига бағишланган тадқиқотларнинг бош мақсади ҳисобланади. Асар лексикасини тадқиқ қилишда қуйидаги вазифалар амалга оширилиши лозим:

- асар лексикасининг статистик ҳажмини аниқлаш;
- ўз қатлам ва ўзлашган қатлам нисбатини ёритиш;
- асар лексикасининг мавзу доирасини белгилаш; қомусий характерини акс эттириш;
- ўзбек адабий тили тараққиётига оид лексик жиҳатларни умумлаштириш.

Асар лексикасини ўрганиш XV—XVI аср ўзбек адабий тилининг лексик хусусиятларини ўрганишда, лексемаларнинг семантик—услубий имкониятларини ёритишда; муаллифнинг сўз қўллаш маҳоратини ифодалашда; "Бобурнома" тилининг ўзига хослигини асослашда; мазмун—моҳиятини, илмий—амалий қийматини белгилашда муҳимдир.

«БОБУРНОМА» ЛЕКСИКАСИНING МАВЗУИЙ ГУРУҲЛАРИ

"Бобурнома" — тарихий — бадиий, ижтимоий қомус. Таржимонлар асарни XV аср охири XVI аср бошларида Ўрта Осиё, Афғонистон, Ҳиндистонда юз берган ижтимоий — сиёсий воқеликни аниқ тасвирловчи ҳужжат; ўша ҳудудларнинг географияси, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, этнографияси ҳақидаги ишончли манба деб баҳоладилар¹.

Бобур воқеликни ўзига хос услубда ҳаққоний тасвирлайди. Атрофидаги нарса — ҳодисаларга синчковлик билан ёндашади. Ҳар бир мавжудликнинг моҳиятига етишга интилади. Изоҳ, шарҳ, тасвир жараёнида ўз билим даражасини, дунёқарашини намоён эта боради. Шу тариқа асар қомусийлик характерини касб этади. Бу қомусийлик

¹ Отажинов Н. "Бобурнома" жаҳон кезади Т., 1984, 31 — бет.

муаллифнинг теран ақл, идрок, кенг мушоҳада соҳиби эканлигидан далолат беради.

Асарда ўша давр муҳитининг кенгайтирилган картинаси яратилган. Бунда Бобур ифода тили сифатида туркий тилдан фойдаланган. Туркий тил муаллиф маҳорати орқали бутун қирралари, ўзига хос табиати, имкониятлари билан намоён бўлган. Асарда туркий тил билан бир қаторда форс – тожик, араб, ҳинд, мўғул, хитой тили элементлари кузатилади. Манбаларда айтилишича, “Бобурнома”да уруу тили элементлари ҳам мавжуд.¹

Асар лексикаси ижтимоий соҳанинг барча қирраларига оид лексемаларни ўз ичига олган. Шулардан маълум қисмини номлар ташкил этади.

Номлар кенг маънода шахс, нарсаси – ҳодисаси, буюми, воқелик атамаларидир. Номлар ономастика (номшунослик)да ўрганилади. Ономастика грекча сўз бўлиб, *onomastike* – номлаш санъати демакдир². Ономастиканинг мазмун моҳияти тадқиқотларда ёритилган³.

Асарда энг кўп учрайдиган номлардан бири киши исмлари – антропонимлардир.

Антропонимлар

Кейинги йилларда номшунослик (ономастика) Ўрта Осиёда алоҳида тараққиёт босқичига кўтарилди. Ономастиканинг бир йўналиши ҳисобланган антропонимика соҳасида бир қатор ютуқларга эришилди. Айниқса, 1968 йилда Москвада ташкил этилган Бутуниттифоқ антропонимик олимлари йиғинидан кейин бу борадаги тадқиқотлар кўпайди⁴.

Туркий халқларда шахс отларини ўрганиш XIX асрнинг охири XX аср бошларида амалга оширила бошлаган⁵ деб кўрсатилса – да, унинг дастлабки илдизини Кошғарий

¹ Буюк қомусий асар. “Бобурнома”, 2002. 20 – бет; Н.Отажонов “Бобурнома” жаҳон кезади, Т., 1934, 46 – бет

² Бегматов Э. Антропонимика узбекского языка. Автореферат Канд.дис.-Т, 1965, стр.3

³ Ономастика средней Азии.-М., 1978; В.Гиомидский. Место ономастики среди других гуманитарных наук, “Вопросы языкознания”, 1962, “2; Бегматов Э., Хусанов Н., Ёқубов Ш., Боқиев Б. Узбек тарихий ономастикасининг долзарб муаммолари // Узбек тили ва адабиёти, 1992, 5 – б – сонлар, 21 – 27 бетлар.

⁴ Ономастика. Средней Азии.-М., 1978, 3-5.

⁵ Бегматов Э. Антропонимика языка. Автореф. Канд. Дисс. 1965, стр 5

луғатидан, сўнгича эса "Шажарайи турк"дан қидириш мумкин. Антропонимикадаги дастлабки тадқиқотлар тарихий — этнорафик характерда юзага келган. Антропонимларни лингвистик нуқтаи назардан ўрганишда Баскаков Н.А., А.Сатибалев, И.Кенесбаев, Г.Н. Жаркешова, Т.Жонузоқовларнинг хизмати катта¹. Жонузоқов Т.Ж. қадимги туркий исмларнинг бой картотекасини яратди².

Ўзбек тили антропонимикасининг ўзига хос табиати, этнолингвистик таҳлили, киши исмларининг лексик — семантик хусусиятларини ёритишда Э. Бегматов алоҳида фаолият кўрсатди³.

Ўзбек антропонимикасининг тараққиёт жараёнини кузатиш, ўзига хос жиҳатларини ёритишда мумтоз манбалардаги антропонимларни таҳлил қилиш аҳамиятли. Айниқса, инсоният тарихида уйғониш даври билан қиёсланувчи XIV—XVI асрлар ёзма манбаларидаги антропонимлар ўзбек тили номлаш имкониятларини ёритишда муҳимдир. Бу давр ўзбек антропонимикаси, хусусан, XV аср адабий ёдгорликларидаги антропонимлар А.Рустамов, Э.Бегматов, Ё.Исҳоқов, Ш.Ёқубовлар томонидан маълум даражада ўрганилган. XV аср ўзбек антропонимикасининг асосий жиҳатлари Н.Ҳусанов ишларида атрофлича тадқиқ этилган⁴. Навоий асарлари антропонимикаси алоҳида тадқиқот объекти сифатида таҳлил қилинган⁵.

Шунга қарамай, ўзбек тарихий ёдгорликлари тилидаги атоқли отлар махсус тадқиқ этилмаган (бу борада фақат Ш.Ёқубов диссертациясини кўрсатиш мумкин). XV—XVI аср ёзма ёдгорликлари, "Бобурнома" ономастикаси, хусусан антропонимикаси махсус ўрганилмаган. Зероки, "Бобурнома" XV—XVI аср ижтимоий — сиёсий муҳити, Ўрта Осиё, Афғонистон, Ҳиндистон ономастикаси⁶ акс этган

¹ Бегматов Э. Автореф. Стр 5

² Ономастика средней Азии -М., 1978, стр.4

³ Бегматов Э. Антропонимика узбекского языка, Канд. дисс. -Т., 1965.

⁴ Ҳусанов Н. XV аср ўзбек ёзма ёдгорликлари тилидаги антропонимларнинг лексик — семантик ва услубий хусусиятлари. I китоб, — Т, Ёзувчи, 1996 йил, 125 — бет; II китоб, — Т., "Ёзувчи" 1997, 134 — бет; XV аср ўзбек адабий ёдгорликларидаги антропонимларнинг лексик — семантик ва услубий хусусиятлари. Докт. дисс. — Т., 2000.

⁵ Ёқубов Ш. "Навоий асарлари" ономастикаси. Ном.од. дисс. Т., 1994.

⁶ Ономастика термини 2 хил маънода; номшунослик (соҳа) ва номлар (киши исмлари; жой номлари, дарё, кўл номлари ва ҳ.к.), тушунчаларини ифодалаш учун қўлланди.

қимматли манбадир. "Бобурнома"да 1700га яқин антропоним учрайди.

Абдулазиз меросхўр, Умаршайх мирзо, Аловуддин Оламхон, Аҳмад Юсуф (ўқлоқчи). Бадиуззамон мирзо, Бибан, Бойсунғур мирзо, Боқибек Чағониёний, Вайс Лоғарийбек, Жалолиддин Хисрав Кўкалдош, Асомиддин Қутлуққадам қоровул, Жалолиддин Ҳиндубек қавчин, Жаҳонгир мирзо, Зуннун Арғун, Маҳдий Хожа Мирзахон, Музаффар мирзо, Муҳаммад Али жанг – жанг, Муҳаммад замон Мирзо, Муҳаммад Султон мирзо, Шайбонийхон, Низомиддин Али халифа, Низомиддин Аҳмад Юсуф ўқлоқчи, Носир мирзо, Султон Абусаид мирзо, Султон Аҳмад мирзо, Аҳмад Танбал, Султон Аҳмадхон, Султон Маҳмудхон мирзо, Хусайн мирзо, Шамсуддин Муҳаммадий кўкалдош, Қанбар Али саллоҳ мўғул, Қосимхон Қавчинбек, Хумоюн исмлари асар тилида нисбатан кўп қўлланган антропонимлардир.

Ўзбек тарихий антропонимиясининг таркибий қисмларидан бирини бадий адабиёт матнида қўлланган ва инсон бадий образини гавдалантирувчи исмлар ташкил этади. Бундай номларнинг бир гуруҳи диний исмлардан, иккинчи гуруҳи ўтмишда яшаб ўтган реал шахслар исмидан, учинчи гуруҳи эса шoir ва адиблар томонидан бадий восита мақсадида ижод қилинган атоқли отлар (бадий исмлар)дан иборатдир."¹

"Бобурнома"даги антропонимларнинг 90%и тарихий замондош шахслар исмларидир.

"Бобурнома"даги антропонимларни қуйидагича гуруҳлаш мумкин (ажратишда ўзбек антропонимикасидаги мавжуд гуруҳлаш мезонларига асосланилди)².

I. **Лексик-семантик хусусиятларига кўра "Бобурнома"** антропонимлари 1) *диний антропонимлар*, 2) *реал шахслар исмига ажратилди*.

Диний антропонимларнинг XIV–XV аср адабий тилида кенг тарқалишига ислом дини ва Қуръони Карим сабаб бўлган³. Асардаги диний антропонимлар қуйидагича: а)

¹ Хусанов Н. XV аср ўзбек адабий ёдгорликларидаги антропонимларнинг лексик – семантик ва услубий хусусиятлари. Докт. дисс. автореф., Т., 200, 9 – бет

² Антропонимларни таҳлил қилишда Э. Бегматов (1965), Н. Хусанов (2000) таснифларидан фойдаланилди.

³ Н. Хусанов XV аср ўзбек адабий ёдгорликларидаги антропонимларнинг лексик – семантик ва услубий хусусиятлари. Т., 2000, 10 – бет

пайғамбарлар исмлари: Яъқуб, Муҳаммад, Закариё, Ҳазрат Нух; б) пайғамбарлар яқинлари исми: Ҳайдар, Ҳасан Халифа, Имом Абу Ханифа; в) авлиёлар исми: Авлиёхон, Исҳоқ ота, Ламак, Лангаркон, Меҳтар лом, Хожа Аҳрор Вали, Хожа Калон, Хожа Муҳаммад, Хожа Хизрий; в) шайхлар исми: Шайх Абдулло Барлос, Шайх Абдулло эшик оға, Шайх Абдулвоҳид Фориғий, Шайх Абдулфатҳ, Шайх Абулважд, Шайх Абу Мансур Мотуридий, Шайх Абусаъид Тархон, Шайх Абусаъидхон (Дармиён), Шайх Али барин, Шайх Вайс, Шайх Зайн, Шайхий каби (шайх нисбати билан 48 та антропоним келтирилган).

Диний антропонимларнинг аксарияти араб тили лексемаси ҳисобланади.

Шу ўринда "Бобурнома"даги пайғамбарлар ҳаёти, тарихига оид қизиқ маълумотлар ва шу асосдаги антропонимлар этимологиясига тааллуқли фактлар борасида ҳам тўхталлишни жоиз топдик. "Ҳазрат Нух пайғамбарнинг отаси Меҳтар Ломнинг қабри Алишанг туманидагур. Баъзи тарихта Меҳтар Ломни Ламак (Ламкон) ҳам дебтурлар. "коф" ўрунига "ғайн" талаффуз қилурлар, бу жиҳаттин ғолибо бу вилоятни Ламкон дебтурлар". (133) Тавротнинг биринчи китоби "Ибтидо"да шундай дейилади: "Ламак" бир юз саксон ёшида бир ўғил кўрди. ..ўғлининг исмини Нух (яъни юпанчиқ) қўйди"¹. Бундан кўринадики, Меҳтар Лом ва Ламак бир шахсга (Нух пайғамбарнинг отасига) мансуб бўлган антропонимлардир. Ламғон(от) ҳам Ламак сўзининг фонетик ўзгаришга учраган шаклидир.

Манбада Яъқуб, Закариё,.. каби пайғамбарлар исми ҳам учрайди. Лекин асарда бу исмлар оддий шахсни билдирадиган антропоним сифатида келтирилган. Мумтоз бадий манбаларда кўп учрайдиган "бадий антропонимлар"² (Фарҳод, Ширин, Лайли, Мажнун) ҳамда "тўқима исмлар" (Зайд, Боний, Нуъмон, Равшанак каби) "Бобурнома"да кузатилмади.

¹ Ҳусанов Н. Кўрсатилган манба, 12 – бет.

² Ҳусанов Н. Кўрсатилган манба, 20 – 24 бетлар.

Асар антропонимикасининг асосий қисмини *реал (ҳаётий, тарихий) шахслар* исми ташкил этади. Тарихий шахслар исми қуйидагича:

- а) ҳукмдорлар исми;
- б) саркарда, лашкарбошилар исми;
- в) маънавият ихлосмандлари, ижод аҳли исмлари;
- г) навкарлар исми;
- д) оддий халқ вакиллари исми.

Тарихий (реал) шахслар исмини замон нуқтаи назаридан қуйидагиларга ажратиш мумкин:

а) *асар воқелигидан олдин яшаб ўтган шахслар* исми: Амир Темур, Улуғбек Мирзо, Низомий, Шайх Саъдий Шерозий..;

б) *замондош (асар воқелиги даврида ҳаёт бўлган), аммо асар воқеаларида бевосита иштирок этмайдиган шахслар* исми: Аъзамон, Навоий, Жомий,..

в) *асар воқелигида бевосита иштирок этган шахслар* исми. Бундай исмлар асар антропонимикасининг 91%ини ташкил этади: Қосимбек, Аҳмад Танбал, Султон Маҳмуд Мирзо, Султон Ҳусайн Мирзо кабилар...

II. Луғавий маъноси ва шаклланишига кўра антропонимлар қуйидагича изоҳланди:

1. Диний тушунча билан боғлиқ исмлар. Абдулазиз, Абдулали, Абдулбоқий, Абдулваҳҳоб, Абдулманноф, Абдулқуддус, Абдушшукур (Абду билан бошланувчи исмлар – 33 та). Бу исмлар олоҳ сифатларига “абд” (арабча) ёки “қул” (туркийча) элементларини қўшишдан ҳосил бўлган¹. Бу элементлар олоҳ сифатларига қўшилиб келган. Олоҳнинг 99 сифати мавжуд бўлиб, “Асмой ҳусна” (Гўзал исмлар)² деб юритилади. Олоҳ сифатларидан ҳосил бўлган исмлар:

Абдулазиз, Абдулали, Абдулбоқий, Абдулваҳҳоб, Абдулкарим, Абдуллатиф, Абдулло, Абдулманнон, Абдумалик, Абдуҳолиқбек, Абдулқуддус, Абдулғаффор, Абдураззоқ, Абдураҳим, Абдураҳмоний, Абдушшукур, Абдулмуҳаммад.

Диний тушунча билан боғлиқ исмларнинг маълум қисми *пайғамбарлар исмларидир*: Айюб, Яъқуб, Иброҳим, Мавлоно Юсуф, Муҳаммад,..каби.

¹ Қаранг: Бегматов Э. Антропонимика узбекского языка. Автореф канд дисс. – Т., 1965, стр. 8.

² Н. Хусанов. Докт.дисс. автореф. – Т., 2000, 10–бет.

2. *Халқнинг эътиқоди, дунёқарашини акс эттирувчи исмлар.* Бир қатор исмлар диний – тотемистик характерда бўлиб, халқнинг муайян объектга (худога, сувга, осмонга) сифинишини, эътиқодини ифодалаган: *Каримберди, Олоберди, Тангриберди, Худойберди, Ўғонберди, Каримдоғ, Худойдоғ, Ҳақдоғ, Қодирберди, Олловеран, Халифадоғ.*

3. *Шахснинг характер – хусусиятларини англатувчи исмлар:* Баҳодурхон, Ахий, Аҳлий, Маъсума Султонбегим, Паҳлавон Бадахший (паҳлавон нисбаси билан келган исмлар 7 та), Раана Сангаайи кофир, Содиқ паҳлавон, Қобил.

4. *Шахснинг таваллуд вақтини билдирган антропонимлар:* Байрамхон, Байрам Султон.

Таркибида тахаллус, лақаб, нисбалар мавжуд бўлган антропонимлар. Ўзбек тили тарихида ҳозирги шаклдаги фамилиялар бўлмаган. Ўтмишда киши исмига касб, лақаб, унвон кабиларни қўшиб айтиш кенг тарқалган. Фамилия шаклланишга қадар арабча кунялар (*ибн, бинни, бинти* ва бошқ.), шахсни туғилган жойи, насаби, фаолияти, касбига кўра характерловчи исми нисбалар қўлланган. Исмлар таркибида лақаб, нисба, касбни англатувчи сўзларнинг бўлиши кейинги даврларда (XVII – XIX асрларда) ҳам кўп кузатилади: *Худоёр девонбеги манғит, Хушхол парвоначи қатағон.* Бундай нисбаларнинг қўлланиши "Бобурнома"да ҳам акс этган¹.

а) исмларга жой номлари қўшиб айтилган:

Али Сейистоний, Алихон Фармулий, Балхий Фолизкор, Беккина Вайс Лоғарий, Бобойи Кобулий, Бобойи Парғарий, Бобо Сайрамий, Бармал Идрий, Боқи Тошкандий, Боқибек Чағониёний, Дўст Сарипулий, Жалолхон Биҳархон Биҳарий, Жаъфархожа Чигатой, Жаҳоншоҳ Мирзо Бороний, Қорақўйлуқ, Камолиддин Ҳусайн Гозургоҳий, Або. Бакр дуглат Кошғарий, Жомий, Машҳадий Мавлоно Саййидий, Мавлоно Саъдуддин Тафтазоний, Малик Бусаъид Камарий, Бобо Сайрамий, Абобакр дуглат Қошғарий, Аъзам Ҳумоюн Сарваний, Ғурий, Андижоний, Баҳодурхон Сервоний, Боқибек Тошкандий, Боқибек Чағониёний, Дўст Сарипулий, Жаъфархожа Чигатой, Жалол Тошкандий, Жалолхон Биҳархон Биҳарий, Жоми, Камолиддин Ҳусайн Гозургоҳий,

¹ Бегматов Э. Автореф. канд. дисс., Т., 1965, стр. 11.

Машлоно Маҳмуд Форобий, Малик Бусаъид Камарий, Малик Шарқ, Маъруф Фармулий, Маргиноний, Маҳмудхон Нуҳоний Ғозипурий, Мирзо Малвий қорлуқ, Мирим Лоғарий, Мир Саййид Али Ҳамадоний, Мир қули Сейистоний, Мулло Абдурахмон Ғазний, Мулло Биҳиштий, Мулло Қобойи Парғарий (Пацоғарий), Мулло Мирак Фаркатий, Мулло Муҳаммад Бадахший, Мулло Муҳаммад Парғарий, Мулло Муҳаммад Туркистоний, Мулло Султон Али Машҳадий, Мусо Маъруф Фармулий, Мустафо Фармулий, Мустафо Румий, Муҳаммад Андижоний, Муҳаммад Ҳисорий, Низомиддин Пирқули Сейистоний, Пихи Гошөний, Равий Серваний, Савадий, Саййид Дакний Шерозий, Саййид Довуд Гармсерий, Саййид Машҳадий, Саййид Румий, Сайфий Бухорий, Санжар Мирзо Марвий, Сулаймон оқа Элчиён Ироқ, Сулаймон Фармулий, Султон Али Машҳадий, Султон Савадий, Султон Қайс Савадий, Султон Жалолиддин Шарқий, Султон Малик Кошғарий, Султон Маъсуд Кобулий, Султон Маҳмуд Ғозий, Султон Музаффар Гужаратий, Султон тароҳи, Султон Шаҳобиддин Ғурий, Султон Ғиёсиддин Ғурий, Султон Ҳусайн Шарқий, Султон Ҳусайн Қоракўлий, Умид оғача Андижоний, Ферузхон Меватий, Хатиб Қарший, Хисрав Гоғиёний, Хожа Мулла Муршид Ироқий, Хожа Насир Тусий, Хожа Паҳлавон Бадахший, Худобахш Чигатой, Шайх Абу Мансур Мотуридий, Шайх Боязид Фармулий, Шайх Жамол Фармулий, Шайхзода Фармулий, Шайх Нуриддинбек Туркистоний, Шайх Саъдий Шерозий, Шоҳ Ҳусайн Камий, Қулика Кошғарий, Қутб Серваний, Ғиёсиддин Ғурий, Ҳазораспий, Ҳайдар Али Бажаврий, Ҳисорий Қундузий, Ҳожи Ғозий манғит, Ҳофиз Мирак, Ҳофиз Тошкандий, Ҳусайн оқа элчийи Сейистон.

б) *табақа, насабни билдирувчи сифатлашли антропонимлар*: Бегим Султон, Бека Султонбегим, Бек Вайс, Бика Султонбегим, Бикабегим, Абдулалӣ тархон, Абдуллатиф мирзо, Абулмуҳсин мирзо, (мирзо сифатлаши билан 60та исм берилган; 60 тасида Мирзо исмдан кейин келган.), Бобур подшоҳ, Гадои Билол, Гадоий Муҳаммад, Гадоий тағойи, Дарвишбек тархон.

в) *касб-кор сифатлашли антропонимлар*: Абдулазиз мирохўр, Абдулаваҳҳоб шиғовул, Абдукарим ашрит (эшикоға),

Абдулатиф бахши, Абдулла китобдор, Абдулло маснавийгуй, Абдулмалик кўрчи, Абдулғаффор тавочи, Абдурраҳим шиғовул, Абдулмуҳаммад найзабоз, Абулфатҳ навкар, Абулқосим (хонанда), Абулқосим кўхбур, Абулҳасан кўрбеги, Абулҳасан кўрчи, Абу Юсуф арғун, Амин мирзо (элчи), Бек Муҳаммад таъмиқчи, Бек Телба эшикоға, Бешка Мирзойи итарчи, Бобо Али Эшикоға. Абдулқуддус Кўхбур, Атика бахши, Аҳмад парвоначи, Аҳмад Чошнигир, Аҳмад Юсуф (ўқлоқчи), Аҳмад ясовул, Аҳмад Қосим кўхбур, Аҳмад қушчи, Аҳмад ҳожибек дўлдой (Вафойи), Бобо Али эшикоға, Бобо Дўст сувчи, Бобожон ахтачи, Бобо Ясовул, Боқи мингбеги, Боқи шиғовул (мингбеги), Вайс Лоғарийбек (туғчи), Вали хизоначи, Вали хозин, Давлатқадам қоровул, Дарвеш Али пиёда, Дарвеш Али китобдор, Дарвеш Муҳаммад сорбон, Жалолиддин Қутлуққадам қоровул, Жонибек Дўлдой, Зуннун арғун, Иброҳим дўлдой, Камол шарбатчи, Мавлоно Маснадий шоир (Мавлоно нисбаси билан 10 та исм келтирилган), Мазидбек арғун, Мақсад сувчи, Мағфур девон, Мир Али мирохўр, Мир Али кўрчи, Мир Дарвеш Муҳаммад сорбон, Мир Жалолиддин муҳаддис, Мирзобек фарангибоз, Мир Муҳаммад жолабон, Мир сангтарош, Мир Хурд баковул, Мулло китобдор, Мулло Муҳаммад музаҳҳиб, Мулло Ғулом Ясовул, Мулло Ҳирий шоир, Мулло Ҳасан сарроф, Мурод кўрчи қажар, Муқим арғун, Муҳаммад Али бахши, Муҳаммад Али пиёда, Муҳаммад Али Ҳайдар рикобдор, Муҳаммад Амин жибачи, Муҳаммад бахши, Муизиддин Абдулазиз мирохўр, Муҳаммад дуғлат, Муҳаммад Мискин ҳофиз дўлдой, Муҳаммад музаҳҳиб, Муҳаммад сорбон, Муҳаммад Халил ахтабеги, Муҳаммад Шариф мунажжим, Муҳаммад Элчи Бўға, Муҳаммад кўрчи, Муҳаммад Ҳусайн дуғлат, Муҳаммад Ҳусайн кўрчи, Муҳсин (Соқий), Муҳсин дўлдой, Мўмин Али тавочи, Неъмат арғун, Низомиддин Аҳмад Юсуф ўғлоқчи, Низомиддин Дарвеш Муҳаммад сорбон, Низомиддин Дўст эшик оға, Низомиддин Султон Муҳаммад бахши, Низомиддин Хожаги Асад хондор, Нурулло танбурчи, Оламхон Жалолхон жағҳат, Ота мирохўр, Пир Аҳмад арғун, Раҳмат пиёда, Сайдим Али дарбон, Саййид Муҳаммад мирзо дуғлат, Саййид табиб, Саййид ўқлоқчи, Саййид Юсуфбек ўқлоқчи, Саййид Ҳасан ўқлоқчи, Сулаймон оқа элчийи Ироқ, Сулаймон (навкар), Султон Али

аргун, Султон аргун, Султон Аҳмад Мирзо дуғлат, Султон Аҳмад қоровул, Султон Аҳмад қози, Султон Маҳмуд дўлдай, Султон Муҳаммад аргун, Султон Муҳаммад бахши, Тағойи Шоҳ бахши, Тенгриберди сомончи, Тоҳирбек дўлдой, Тўфон аргун, Уйғур Мунажжим (Мажам), Удий куштигир, Улуғ Авадий - куштигир, Урус аргун, Устоз Шоҳ Муҳаммад сангтарош, Устод Муҳаммад Амин жибачи, Фарруҳ аргун, Фозил Тархон, Хожа Асад хондор, Хожа Муҳаммад Али китобдор, Хожа Пир баковул, Холвий пиёда, Хондамир муаррих, Ҳудойберди туғчи Темиртоший

г) насл – насаб сифатланишли антропонимлар: Аббулваҳоб мўғул, Абдурраҳмоний афғон, Абулфатҳ туркман, Абулқосим Жалойир, Али Мазид Қавчин, Али Саййид Мўғул, Асўк Мал ҳинду, Аҳмад Таваккул барлос, Барлос Жики, Бек Мирак мўғул, Бек Муҳаммад мўғул, Бобо Қашқа мўғул, Бурундуқ Муҳаммад Барлос, Давлатқадам турк, Дэва ҳинду, Жалолиддин Шоҳ Мансур барлос, Жалолиддин Ҳиндубек қавчин, Жаҳонгир барлос, Жаҳонгир туркман, Иброҳим чигатой, Ислим барлос, Камолиддин қиёқ, Малик Али қовчин, Минглик Кўкалдош, Мирак туркман, Мирзо Аҳмад Али форсий, Мирзо Малвий қорлуқ, Мирзашоҳ қавчин, Миршоҳ қавчин, Музаффар барлос, Муҳаммад Бурундуқ барлос, Муҳаммад Қосим арлот, Муҳаммад Қосим барлос, Муҳаммад Қули қавчин, Назар Али турк, Пирибек туркман, Пишағи мўғул, Раажа Бикрамажит ҳинду, Рениш ўзбак, Рустам Али туркман, Сангархон Жанжуҳа, Сангар қорлуқ, Саъд бин Ҳусайн туркман, Сулаймон туркман, Султон Али турк, Султон Аҳмад мўғул, Султон Жунайд барлос, Султон Санжар барлос, Суюндук туркман, Турди Муҳаммад қипчоқ, Тўламиш ўзбак, Худойберди барлос, Чоку барлос, Чўлибегим туркман, Шайх Абдулло барлос, Шайх Шиҳобиддин араб, Шаҳбоз қорлуқ, Яъқуббек Оққўйлуқ туркман, Ўгонберди мўғул, Қайтмас туркман, Қосим Жалойир Ажаб, Қосим Султон ўзбак, Қутлуқ Муҳаммад барлос, Ғури барлос, Ҳамзабек қавчин, Ҳамзабек манғит, Ҳасан Али Жалойир, Ҳасан Барлос, Ҳиндий Мўғул, Жалолиддин Ҳиндубек қавчин, Хожи Ғозий манғит, Ҳусайн Али Туфайлий жалойир, Иброҳим чигатой.

Насл – насаб (миллат, уруғ)нинг антропоним таркибида берилиши XIX асрнинг охири XX аср бошларигача

кузатилади: сарт Нодир Муҳаммедов, сарт Ибниямин суфи Шейхов, сарт Юнусбой Юнусов¹.

Ўзбек тили табиатига хос номлашлардан бири лақаб қўйишдир. Лақаблар этнография ва лингвистикада муҳим ўрин тутади. Лақаблар ва нисбаларнинг табиати, ўзига хос жиҳатлари атрофлича урганилган¹. Лақаблар кишилар ўртасидаги мулоқот жараёнида юзага келган. Лақаблар таъсирчанлиги, аниқлиги натижасида эмоционал — экспрессив қиймат касб этади. Лақаблар фольклор ифодаси, этнографиянинг муҳим объектларидан бири саналади. Лақаблар ўтмишнинг кўп жиҳатларини, жумладан, салбий хусусиятларни ҳам ифода этади. Лақаб — инсоннинг образли тавсифидир. Улар кишилар характеридаги фазилат ва қусурларни, шахснинг ожиз томонларини, кучсизлигини, жисмоний нуқсонларини ёки гўзаллигини акс эттиради.²

Э.Бегматов лақаб ёки нисбаларни лексик — семантик хусусиятига кўра ҳамда вазифаси жиҳатдан бир неча гуруҳга ажратган³. "Бобурнома"да лақаб билан келган антропонимларни қўйидагича ажратиш мумкин:

а) *шахснинг ташқи кўриниши, жисмоний қувватини ифодаловчи лақаблар*: Шайх Али баҳодир, Муҳаммад Ҳумоюн баҳодир, Қул Аҳмад ороқ.

б) *нуқсон, камчиликларни ифодаловчи лақаблар*: жисмоний нуқсонни билдирувчи лақаблар: Мамоқ Султон, Мираки кўр девон, Муҳаммад Қосим Бобо Қашқа, Султо Муҳаммад кўса, Султонқули чиноқ, Халил девона, Шоҳ Муҳаммад девона, Қашқа Маҳмуд, Хўдойберди бўқоқ.

шахснинг маънавий дунёсидаги салбий жиҳатларни ифодаловчи лақаблар Ҳақназар чапани.

Бир қатор исмлар ҳар хил семантик табиатдаги лақаблар билан келган: Мақсуд карк, Мулло Модарзод, Мулло Сарсон, Муҳаммад Али жанг — жанг, Олачахон, Саййид Афзал (хоббин), Саййид Султон Али Хоббин, Халил чўҳра дасторпеч, Хожа

¹ Бу ҳақда қаранг: Бегматов Э. Номзодлик дисс. Автореф., 1965, 11 — бет.

² С. Ольденберг. "Лакамы- прозвища жителей городов Восточного Туркестана. Сборник музея антропологии и этнографии Российской академии. -Т. V. вып. I. 1918, стр. 95; Андреев М.С. Прозвища жителей различных селений в Матче (верховья р. Зарафшана). Доклады АН, 1924, октябрь-декабрь, стр. 173-176.

³ Крыжановская С. Г. Ёба-Яга или ..Фантомас (о прозвищах). В книге "Этническая ономастика -М., "Наука" 1984, стр 100-102

⁴ Бегматов Э. Номзодлик дисс. Автореферати. -Т., 1965, 14-бет.

Исмоил Хартанак, Хушкелди чалма, Шайх Бурҳониддин қилич, Шайх Муслиҳиддин (маслаҳат), Шоди бача, Шоҳ Бобойи белдор, Шоҳқули гижжакий, Мир Ҳусайн Муаммойи, Мулло Муҳаммад Толиб Муаммойи, Шиҳоб Муаммойи, Қора Аҳмад юртчи, Қора Барлос, Қора Булут, Қосим Али тарёкий, Қосимбек Санбалий, Ҳасан декча Ахсикатий, Меҳтар Фаррош, Мир Иброҳим қонуний, Мирим, Миримбек, Мирим девон, Мирим Лоғарий, Мирим Носир, Мирим Тархон, Мир Муртоз, Мир Мўғул, Мулло Бақойи, Мулло Биҳиштий, Абдулла асас, Мир Хурд асас, Аҳмад Муштоқ.

Баъзи исмларга қўшилиб келган нисбалар қариндошлик, яқинлик тушунчаларини ифодалаган:

Абу Муслим кўкалдош, Али атка, Банда Али Ҳайдар кўкалдош, Жалолиддин Хисрав Кўкалдош, Минглик кўкалдош, Мирзо Али Кўкалдош, Мирзоқули Кўкалдош, Муҳаммад Али Кўкалдош, Муҳаммадий Кўкалдош, Муҳаммад Қосим набира, Нуён Кўкалдош, Тулак кўкалдош, Фозил Кўкалдош, Хисрав Кўкалдош, Хожа Маҳмуд Али атка, Шаҳй Дарвеш Кўкалдош, Шоҳ Мазид кўкалдош, Юсуф Али кўкалдош, Қутлуқ Муҳаммад кўкалдош, Қутлуқ хожа кўкалдош, Ҳайдар кўкалдош, Ҳасан набира, Ҳазрати волида.

Дўст, Дўст Ангу шайх, Дўстбек, Дўст Муҳаммад Бобо Қашқа, Дўст Муҳаммад Боқир, Дўст Муҳрдор, Дўст Носир, Дўст Носирбек, Дўст пиёда, Дўст Сарипулий, Дўст, Хованд, Дўст эшик оға, Дўст Ясин хайр.

Ширин тоғайи, Ёрак тоғайи, Мазид тоғайи, Мирзобек тоғайи, Мир Фиёс тоғайи, Мулло тоғайи, Муҳаммад Дўст тоғайи, Сайдибек тоғайи, Шайх Али тоғайи.

Айрим антропонимлар фақат лақаб ёки нисбалардан иборат (шахс исми берилмаган):

Балхий Фолизкор, Банголий, Амир Мўғул, Амочи Минди, Андижоний, Аргун, Асас, Бадахший, Баёний, Бароқхон (Чингизий), Баҳлул, Баҳлул Мирзо, Баҳманий, Гадойи, Дарвешбек Тархон, Кўкитий, Марғиноний, Маҳдумий, Маҳдий, Мир Сангтарош, Ошиқ баковул, Соқий, Фақирий, Фироқий, Чалма, Қизил тавочи, Қисматий, Ҳалвочи тархон аргун, Бароқ Сулгон., Бўрон Султон, Дарвеш гов, Бўрон, Бўрка, Бўчка, (Бўжака).

Антропонимларнинг маълум қисми мураккаб таркибли бўлиб, бир неча мазмундаги нисбалар билан келган:

Абобакр дўғлат Кошғарий, (Аъзам Ҳумоюн Сарваний), Али Дўст Муҳаммад тағойи, Али Муҳаммад тархон аргун, Аҳмад элчи

Бўға, Беги Султон оғача, Беккина Вайс Лоғарий, Бикромажит хинду раажа, Бобо ўгли Аллоқули Беран туркман, Давлат Татархон Юсуф хайл, Ёдгор муҳаммад Носир Мирзо, Жалолиддин Шоҳ Хусайн Ёракий мўғул ғончи, Жаҳоншоҳ мирзо Бароний қорақуйлуқ, Жаҳоншоҳ ибн Чеку барлос, Жаҳонгир Туркман, Иброҳим чопуқ тағойи, Муҳаммад Мискин ҳофиз дўлдой, Муҳаммад Хусайн кўрагон дуглат, Ошиқ Муҳаммад кўкалдош арғун, Саййид Қосим эшик оға жалойир, Хожа Муҳаммад Али тағойи асас, Худойберди туғчи Темиртоший, Шоҳ Хусайн Ёракий Мўғул ғончи, Қанбар Али Саллоҳ Мўғул.

Асарда шахслар исмига нисбатан берилган лақаблар, сифатлар, тахаллуслар этимологияси ҳам изоҳланган. Масалан, Олачахон:...*Султон Аҳмадхон эдиким, Олачахонга машҳурдур. Олачахоннинг важҳи тасмияси муни дерларким қалмоқ ва мўғил тили била ўлтургучини "Олачи" дерлар. Қалмоқни неча қатла босиб, қалин кишисин қирғон учун Олачи ге–ге касрати истеъмол била Олача бўлубтур.* (БН, 69). Кўринадики, Олачахон Бобур изоҳи бўйича "қаттол", "қотил" маъносигаги сўздир.

Баҳши: *Атика баҳши отлиқ мўғул жарроҳини йиборибтурлар. Мўғул эли жарроҳни ҳам баҳши дер.* (БН, 165) Баҳши атамаси шахснинг касб – корига нисбатан қўйилган, унинг характер фаолиятини баҳоловчи сифатлашга айланган.

Дармиён: *Яна Шайх Абдусаид дармиён эди. Билмон бу урушда мирзоға от келтурубмудур ё мирзоға қасд қилғон ғанимни дафъ қилибмудур, ул жиҳаттин бу лақаб била муллақаб бўлубдур.* (БН, 236) Дармиён "ўртада, орада" демақдир.¹ Бобур мазкур лақаб билан сифатланган шахснинг ҳал қилувчи дамда (ғаним қасд қилганда ёки Хусайн мирзо отсиз қолганда) орага тушганини ("жонига оро кирганини") таъкидлайди.

Лақаб ёки нисба маълум даврларда расмий ном сифатида қўлланган. Лақаблар сулолалар, шаҳарлар номига айланган (князь Андрюшка ковёр – князь ковровлар, Ковров шахри)². Бундай ҳолат шарқ халқларида ҳам учрайди. Айрим шахслар, мутафаккирлар айнан нисбалари билан шуҳрат топишган. "Бобурнома"да келтирилган антропонимларда ҳам

¹ Навоий асарлари луғати. – Т., 1972, 236 – бет.

² Крыжановская С. Г. Баба Яга или Фантомас (о прозвищах). В книге "Этническая ономастика". – М., "Наука", 1984, стр. 100.

лақаб, сифатлаш ёки тахаллуснинг исм ҳолига айланганини кузатиш мумкин. Масалан: Мир Муртоз: "Яна Мир Муртоз эди, анинг учун бу лақаб била мулаққаб бўлубтурким, бисёр рўза тутар экандур. (БН, 240) Муртоз бадий манбаларда "нафсини тийувчи, риёзат тортиб, ўзини қийновчи"¹ маъноларида ишлатилган. Бу нисба мазкур шахснинг асосан, нафсини тийишда ва рўза амалини бажаришда атрофидагилар эътиборини қозонганлиги натижасида берилган. Муртоз лексемаси семантикасида ижобий фазилатларга эга шахс қиёфаси ифодаланган.

Мулло Модарзо: Улуғбек мирзо замонидан ўн тўрт ёшидан гарс айтқон учун Мулло Модарзог дерлар экандурлар (БН, 240) Модарзог – "онадан туғма" маъносини ифодаловчи сўз² бўлиб, Муллозодаи Усмон (Ҳусайн Бойқаро замонидаги донишмандлардан) шахсига бу нисбатнинг берилиши унинг туғма истеъдод эгаси эканлигига ишорадир. Бобур мазкур шахснинг ижтиҳод (янгилик яратиш, диний масалаларда янги усул – қоидалар излаб топиш даражасига етганлигини, қовий ҳофизаси (эсда сақлаш қувваси³, қобилияти) олий мақомда эканлигини эътироф этади.

Мақсуд қарк: Бир овда Мақсуд отлиқ чухранинг отини шохи била бир найза бўйи ташлади. Бу жиҳаттин Мақсуд қаркка мулаққаб бўлди. (БН, 345)

Ҳаст: ...эл ва улусининг оти малик ҳаст эди, асли оти Асагдур. Ҳиндустонийлар мундоқ ҳаракатларни гоҳи сокин ўқурлар, нечукким, "хабар"ни "хабр" дерлар, "асаг"ни "асг" дебтурлар, бора–бора "ҳаст" бўлубтур (БН, 289)

Асарда тахаллуслар этимологияси ҳам берилган: Осафий: Яна Осафий эди, вазирзода учун Осафий тахаллус қилибтур. (БН, 241) Бу тахаллус шахснинг насл – насаби, мансаб – мартабасига мувофиқ ҳолда танланган.

III. Антропонимларнинг луғавий қатламга кўра таснифи.

Асар антропонимлари туркий, арабий, эроний, ҳиндий ва мўғул тилларига мансуб. Арабча исмлар борасида юқорида қисман тўхтаб ўтилди. Қуйида туркий ва ҳиндча исмлар келтирилди:

¹ Кўрсатилган луғат, 419 – бет.

² Навоий асарлари луғати. – Т., 1972, 395 – бет

³ Кўрсатилган луғат, 778 – бет

Туркий исмлар қуйидагича: Амир Темур, Бобойи, Бобоқули (Бобо нисбаси билан 20 та исм кетирилган), Бойқаро, Боқи, Боқибек, Боқи мингбеги, Боқи шиғовул, Бурундук, Бурка, Бўрон, Бўрон Султон, Бўчка (Бўжака) Дўст, Дўсткелди, Дўстбек (Дўст нисбаси билан 13 та исм келтирилган), Дўст Ясин хайр, Жонак, Жонали, Жонибек атка, Жонбобохон Жуҳа Султон (Жон нисбаси билан 6 та исм берилган), Йилибарс Султон, Йесун Тува, Йўлчуқ (Тўпчуқ) , Кал Қошиқ, Катта, Каттабек, Каттабек Қисмтой, Катта Моҳ, Кепа, Кепак, Кепакбий, КепакМирзо, Кетин Қара, Кепак Султон, Кичик Али, Кичикбегим, Кичик Боқи девон, Кичик Мирзо, Кичик Хожа, Кичик хон, Кичик Хон додам, Кичкина тунқатар, Кулол, Кўкий, Кўчумхон, Маликқули, Малик Қосим Кўкий, Марғубқул, Минглибий, Минглик Кўкалдош, Мулло Ёрак, Мўғулбек, Мўғулёрак тоғайи, Мўтугон, (Низомиддин) Турдибек, Ота Мирохўр, Сайди Қаро, Сайди Қорабек, Султон Илик Мози, Султон, Қуличоқ, Сунбул қули, Суюндук туркман, Суюнчукхон, Суюрғитмиш, Тезак кичик, Темурбек, Тангриберди, Тенгриққулибек, Тенгриққули пишағи мўғул, Тонготмиш Султон, Тулак, Турдибек, Турдика, Турсун, Туғлуқ, Тўқаҳинду, Туламиш ўзбак, Тўлун Хожабек, Тўхта Бўға Султон, Тўқабек, Тўқбой, Улуғбек, Улуғхон, Худойберди, Худойбердибек, Хушкелди, Чақмоқбек, Чингизхон, Чигатойхон, Чопуқ, Чўлибегим, Шерак, Шерали, Шерхон, Ёсан Буғахон, Эғу Солим, Эғу Темурбек, Ёсан Давлатбегим, Ёсан Темур Султон, Ёсанқули Султон, Янгибек кўкалдош, Ўзбекхон, Ўрта Бўға тархон, Ўрдушоҳ, Ўғонберди мўғул, Қайтмас турк, Қаро Аҳмад Юртчи, Қаро Барлос, Қаро Булут, Қарокўзбегим, Қароча Султон, Қарочахон, Қароқўзи, Қизил товочи, Қорлуғоч бахши, Қулбобо, Қутлуққадам, Қутлуқ Хожа Кўкалдош, Қутуқбегим, Кўч арғун, Кўчбек, Кўч Ҳайдар Қосим, Ғури Барлос.

Катта, Каттабек, Каттабек Қисмтой, Катта Моҳ, Кичик Али, Кичикбек, Кичикбегим, Кичик боқи девона, Кичик Мирзо, Кичик Моҳ, Кўкий, Малик Қосим Кўкий, Оқбегим, Оқбуғабек, Оққўйлуқ, Сайди, Қори Сайди Қорабек, Узун Ҳасан, Оққўйлуқ, Қорақўзбегим, Қора Қулут, Қорача, Султон, Қорахон, Қорақўзи, Кўчимхон (Султон Кўчинчи).

“Бобурнома”да 66 та ҳиндча исм берилган бўлиб, улар жами ҳиндча сўзларнинг 16,1 фоизини ташкил этади. Ҳиндча исмлар асарда ҳаммаси бўлиб 219 марта учрайди. “Бобурнома”даги ҳиндча антропонимларни этимонига кўра икки гуруҳга ажратиш мумкин: 1.Соф ҳиндча сўзлар асосидаги антропонимлар¹: Асўк (Мал Ҳинду), Басант Рав, Руп Нарайан, Лўдий Бибан,

¹ Иброҳимов А. “Бобурнома”даги ҳиндча сўзлар. – Т., 2002, 124 – бет.

Бикрамажит Ҳинду раажа, Бирийм Дэв, Малиҳас, Бирсинг Дэв, Биҳархон, Баҳжатхон, Бибан, Дарбанраай, Дангурсий, Дилпат раай, Дарманкат, Дэв Чавҳан, Дэва ҳинду, Дэва, Дуду, Дувахон, Дҳарам Дэв, Жармал Парам Дэв, Карамсинг, Карамчанд, Маникчанд Чанд, Ман Синг, Нрипат Ҳара, Падмаватий, Раажа Бикам Дэв, Раажа Бикрамажит Ҳинди, Раажа Бикам Чанд, Раажа Ман Синг, Равжа Руп Нарайан, Раажа Синг Дэв, Раана, Раана Сангаа, Равол Удай Синг Багорий, Равуй Серваний, Раай Синг, Раай Чандарбан, Ратансен, Ҳаатий Гаккар каби.

2. Таркибида "мусулмонча" унсур бўлган сўзлар асосидаги антропонимлар: Биҳар Мирзо, Маҳмудхон Лўдий, Қосим Санбалий, Шайх Гуран каби.

Инглиз тарихчиси Эльфинстон айтганидек: *"Бобур гавдалантирган ҳар қайси тарихий шахс қиёфаси, кийими, қилиғи шундай батафсил ва ҳаққоний тасвирланганки, уни ўқиганда гўёки шу одамлар орасида яшагандай бўламиз ҳамда уларнинг сиймоси билан характерини ҳам билиб оламиз"*.

"Бобурнома" антропонимикасини ўрганиш қуйидаги хулосаларни беради:

— асар тилида XV—XVI асрларда фаол қўлланган антропонимлар ишлатилган. Антропонимларнинг аксарияти арабча исмлардир. Буни, юқорида таъкидланганидек, ислом динига бўлган эътиқод билан изоҳлаш мумкин. Асар тилидаги антропонимларни ўрганиш XV—XVI аср ўзбек тили антропонимикасига оид қуйидаги хулосаларни беради:

— бу давр антропонимикасида араб тилига оид диний, илоҳий исмлар кўп учрайди. Бундай антропонимларнинг асосий қисмини олоҳ сифатлари билан боғлиқ исмлар ташкил этади;

— бу давр антропонимикасида қадимги туркий исмлар ҳам қўлланган: Қутлуғ, Дарёхон, Йилбарс, Қорахон, Қулибек, Қулбобо.

Топонимлар

Топонимлар, яъни жой номларини ўрганиш, таҳлил этиш, лексик — семантик хусусиятларини аниқлаш топонимиканинг асосий вазифасидир. Ўзбек топонимикаси кейинги йилларда бир қатор ютуқларни қўлга киритди. Топонимиканинг назарий ва амалий масалалари Э.М. Мурзаев, В.А.Никонов, А.И.Попов, В.А.Жучкевич,

А.В.Сусперанская, Х.Ҳасанов, А.П.Дульзон, З.Дусимов, Ҷ.Уринбоев, С.Ҷораев, Т.Нафасов, Н.Охунов, Ё.Хўҷамбердиев, М.Рамазановалар тадқиқотида ўз ифодасини топди. Шунга қарамай, топонимикада ҳал қилиниши лозим бўлган масалалар ҳали анчагина. Жумладан, номшуносликнинг амалий муаммолари ҳақида гап кетар экан, ўзбек топонимлари имлоси мутлақо тадқиқ қилинмаганини алоҳида қайд этишга тўғри келади. Ўзбекистон ҳудудидаги топонимларнинг имло лугати яратилмаган. Бадиий асарлар тилидаги топонимларнинг маъно жиҳатлари, услубий – семантик хусусиятлари махсус тадқиқ этилмаган.

Кейинги йилларда топонимларни этимологик тадқиқ этиш, уларнинг апеллятивларини аниқлаш ва шу асосда таснифлашга доир изланишлар олиб борилмоқда. Бу борада бадиий асар матнида қўлланган топонимларни тадқиқ этишнинг алоҳида ўрни бор.

«Бобурнома» лексикасидаги топонимларни куйидагича изоҳлаш мумкин.

Топонимлар ифодалаган объекти ҳажмига кўра иккига ажратилди: Макротопонимлар ва микротопонимлар. (Жой номлари) топоним ифодалаган объектнинг ҳажмий хусусиятига кўра: *макротопоним*; *микротопоним*га; 2) топоним ифодалаган объектнинг характериға кўра : *ойконим*, *полисоним*, *ороним*, *агрооним*, *громоним*ларга; 3) топоним асосидаги сўзнинг маъно ва мазмунига кўра: *этнотопоним*, *антропоним*, *фитотопоним*, *зоотопоним*, *касб–ҳунар номи асосидаги топоним*ларга ажратилди.

Макротопонимлар: асар тилида ҳажман энг катта ҳудудии ифодаловчи топонимлар Ҳиндистон, Кобул (вилояти), Хуросон ҳисобланади. Хуросон 52 ўринда қўлланган. Ҳиндистон 30 га яқин ўринда ишлатилган. Макротопонимлар куйидагича:

1) **мамлакат номлари:** Арабистон, Афғонистон, Хуросон, Ҳиндистон, Ироқ, Мовароуннаҳр, Мўғилистон, Рум, Туркистон.

Олайлуқ ўрчини, Работак ўрчини, Работи Сарҳанг ўрчини, Малва вилояти, Меват вилояти, Миён вилояти, Раприй парганаси, Хатлон вилояти, Канбой навоҳиси, Карнуд вилояти, Кармана вилояти, Коҳморд вилояти,

Жакийи парганаси, Жасвал парганаси , Калпий вилояти, ШамсобоД парганаси.

2) **вилоят номлари:** Андижон, Астробод, Бадахшон, Байана, Бажавр, Балх, Бангаш, Гармсер, Гвалийар, Дизак, Жакийн, Жасвал, Жўнпур, Зомин, Исфара , Карнуд, Кобул, Коҳвард, Малва, Марғинон, Меват, Миён, Мандиш, Олайлиқ ўрчини, Паклий, Ҳашанғар вилояти, Работак, Савад, Самана, Самарқанд, Саран, Секрий, Тарнук, Татта, Тошканд, Ургуг, Хузор, Қандаҳор, Қаннуж, Қарши, Қоракўл, Қоратегин, Қундуз, Ғазни, Ғурбанд, Ҳаатий Гаккар, Арий, Гурам.

3) **шаҳар номлари:** Абапур, Абун кенти, Адуса, Кўйил, Работи Рўзақ, Тижора , Тирмиз, Уштур, Халилилия, Худак, Шаҳрисабз, Кўлба, ғайн, Кўйил қасабаси, Лотқанд кенти , Муҳаммад Оға кенти, Порандий кенти, Работи Рўзақ кенти, Самарқанд, кенти.

"Шаҳар" тушунчаси асарда кент, қасаба, қасабача, шаҳар терминлари билан ифодаланган.

"Туман" тушунчасини ифодалаш учун *навоҳи* термини ҳам қўлланган.

4) **туман номлари:** Вағжон, Лаҳугар, Мандировар , Нингнаҳор, Нагарғор, Нижров, Нургил, Ойтуғди, Панжҳир, Гарнов, Фон, Харгирд, Шовдор, Души, Кунор, Лаҳугар. Мандировар, Суғд, Фармул.

5) **бўлук номлари:** Аласой, Бадров, Исфара, Кома.

Баъзи топонимлар мамлакат, вилоят, шаҳар, туман номларини ифодалаб келган: Кобул, Кобул вилояти, Хуросон, Хуросон вилояти, Хуросон мамолики, Хуросон салтанати, Самарқанд, Самарқанд вилояти, Самарқанд доруғалиғи, Самарқанд шаҳри, Самарқанд қўрғони, Андижон, Андижон вилояти, Андижон қалъаси, Андижон қўрғони, Андижон руди, Андижон суви каби.

Микротопонимлар қуйидагича:

1) **қўрғон номлари:** Ажар, Архиён, Асфидак, Байана, Васманд, Гвалийар, Жина, Кобул, Малўт, Поп, Работи, Хожа, Самарқанд, Санбал, Сўнғак, Таҳангор, Хожа Дийдор, Чандерий, Чина, Чунар, Шероз, Қарши, Қундуз, Ғўрий.

2) **қўруқ номлари:** Або, Бўдана, Обер.

3) **дара номлари:** Илон ўтти, Ажар, Камруд, Пашигром, Пичғон, Пуройин, Санжид, Сар.

4) **домана номлари:** Анбаркўх, Гулбаҳор.

- 5) **кўтал номлари:** Анбахир, Бодипич, Бозарак, Гумбазак, Деибри (Дири), Нирх, Пораңдий, Сангдакий, Сижонанд, Сири тоқ, Тату, Ҳавок, Шибарту, Қипчоқ, Қора куба, Ҳафтбача, Ҳиндукуш,
- 6) **қалъа номлари:** Андижон, Бажавр, Кобул, Кўрари, Олакўргон, Рантанбўр, Шовдор, Қандахор, Ғури; иморат номи: Бадалгар
- 7) **гузар номлари:** Аҳар, Билва, Карки, Килиф, Кўнор, Нилоб, Тўққуз ўлум гузарлари, Чоржу, Чўпара, Ҳалдий.
- 8) **тош номи:** Байана
- 9) **жулга номлари:** Бажавр, Зурмат жилғаси.
- 10) **ҳовуз номи:** Баҳжатхон
- 11) **ёқа номи:** Борон.
- 12) **ёз номи (яйлов маъносида):** Борон.
- 13) **туз (дала, дашт) номлари:** Борон, Сеёрон, Хасбон, Шайх, Каттавоз тузи, Оқар тузи, Чоштуба дашти.
- 14) **боғ номлари:** Бинафша, Беҳишт, Бўлду, Вафо, Дилкушо, Жаҳоноро, Зарафшон, Зоғон, Зубайда, Калон, Майдон, Нав , Наврузий, Назаргоҳ, Подшоҳий, Сафид, Сафо, Фатҳ, Хиёбон, Хилват, Чанор, Жамол, Хум, Шаҳр, Юрунчқа, Зарафшон, Мулло бобо, Назаргоҳ, Халифа, Хон мирзо, Боғоти Хум, Чанор, Алишербек.
- 15) **яйлоқ номи:** Бўрка
- 16) **сада номи:** Варсак
- 17) **хиёбон номи:** Гозургоҳ
- 18) **дарвоза номлари:** Гозуристон, Мирзо, Мошур, Оҳанин, Сўзангарон , Феруза, Халжий, Хоқон, Чармгарон, Чорраҳа, Шайхзода, Шаҳр.
- 19) **танги номлари:** Деварин, Даҳи Яъқуб
- 20) **ўланг номлари:** Деварин, Каҳрож, Комар, Кўли Мағок, Нишин, Оқсарой, Родагон (Зодгон), Сияҳсанг, Сўнг кўргон, Тепа, Чолок, Якка, Якчироғ, Қорабоғ, Қушхона, Кўлба , Кўш Нодир
- 21) **довон номлари:** Жигдалик, Итик, Кондирлик , Муҳаммад Пих, Заррин, Оқкўтал, Сири тоқ, Хайбар
- 22) **чўл номи:** Зардак
- 23) **хонақолар номи:** Ихлосия
- 24) **ҳазора номлари:** Кадий
- 25) **водий номлари:** Каттавоз
- 26) **арк номлари:** Кобул

27) Лаҳур холисоти, Ламата қанди.

28) **мақбаралар**: Мавлоно Абдураҳмон Жомий, Пир Кону Мозори, Шайх Зайниддин мазори, Қудсия (мозор), Абдували Биллурий (мақбара)

29) **масжидлар**: Масжиди Жомеъ, Масжиди Жавзо, Масжиди Муқаттаъ, Масжиди Лақлақа, Хожа Хизр.

30) **кўприк** номлари: Мирзо, Мулло Бобо, Муҳаммад Чаб, Чўпон, Қутлуққадам, Султон Аҳмад мирзонинг ҳазираси, Султоннинг равзаси, Темурбек лангари, Темурия салотини, Толор чамани, Тошқанд бузуғлуғи, Балиат жуғи, Турок (Тўлак) чарбоғи, Хожа Хизр қадамгоҳи, Хон юрти, Хуроҳон чухра чегараси, Эски кўшк, Қора работ, Қутлуққадам гўрхонаси, Бағйаллар юрти

31) **мадрасалар** номи: Улуғбек, "Халосия", Шайхулислам

32) **пушталар** номи: Якланға қарға булоқ, Қорбуғ.

Топонимлар ифодаланган объекти характериға кўра (қандай ва қайси типдаги объектнинг атоқли оти эканлигини англатишиға кўра) қуйидағича гуруҳланди.

1) **оронимлар** (грекча: орос тоғ): Андароб, Бадахшон тоғлари, Бажавр тоғлари, Бангаш тоғлари, Барий, Бароқхўр, Баракистон, Дарайи зиндон, Еттикент, Кашмир тоғлари, Кўҳак,

Кўҳбачча, Кўҳи Жуд, Кўҳи Меҳтар Сулаймон, Кўҳи Сафид, Кўҳтан Мандов, Меҳтар Сулаймон, Мурғоб Нижров тоғлари, Оббурдан, Туроб, Сеёрон тоғлари, Секрий тоғлари, Улуғ тоғи (Олғу тоғи), Хайбар тоғлари, Хатлон тоғлари, Чандерий тоғлари, Шовдор (шоҳдор) Тоғи, Ҳазара тоғлари, Ҳиндикуш Тоғи, Анбаркўҳ, Кўҳи Ғуломон, Кўҳи Малик, Кўҳи Мехтар Сулаймон, Мурғон тоғи.

2) **гидронимлар** (грекча гидро – сув): Айламиш дарёси, Алангар дарёси, Аму дарёси, Банас (дарё), Баҳат суйи, Мурғоб суйи.

Али Масжид суви, Андароб суйи, Аринд суйи, Арк суйи, Аҳси суйи, Алангар руди, Бажавр суйи, Балхоб суйи, Бангаш руди, Баҳжатхон завзи, Бетвий суйи, Бийаҳ суйи, Бичок руди, Бобоқаро чашмаси, Бадолк чашмаси, Бора суйи, Боир об, Бурхон пур, бурҳонпур дарёси, Гамбийр суйи, Гандак суйи, Ганг дарёси, Ярим Чашма, Гулбаҳор Суйи, Гургон Суйи, Гўйи Суйи, Гўмол Гўлети, Дуғоба Суйи, Жўйи Инжил, Жўйи Шоҳий, Исталиф Суйи, Каварий Суйи, Камруд Руди, Кармана Суйи, Качакот. Кишин Суйи, Кобул Суйи (Кони обгир?), Кунар Суйи, Кўкча Суйи, Кўҳак Суйи, Маллуҳон Ҳафзи, Оби Истода, Оби Борон,

Оби Раҳмат, Об Дара, Обихон, Панд Кура, Паравон Суйи, Пан Сару, Рави Суйи, Саваг Суйи, Сайхун (Сирдарё), Санг Суйи, Сару Дарё, Савад Суйи, Сару Суйи, Сеҳон Суйи, Сун Суйи, Сурх Руд, Сувон Суйи, Тўс Суйи, Тутундара Суви, Хатлон Суйи, Ҳожа Хизр Руди, Ҳокон Ариғи, Ҳўжанд Суйи, Шанбал Дарёси, Чандовал Руди, Гарм Чашма

3) **дромонимлар** (грекча дромос – йўл): Арчакент, Банди солор, Бобо лўли, Бозор, Бурка яйлоқи, Дарвоза йўли, Майдон, Майдони Рустам, Нағар, Параван, Панияли, Пора, Сиялкот, Сир тоқ, Тошрабат, Шибарту, Қандаҳор, Итмак довони, Майдони Рустам йўли

Топонимлар апеллятиви характерига (ёки маъноси, қандай сўзлар асосида шакланганига) кўра қуйидагича гуруҳланди:

- 1) **этнотопонимлар**: Дарвозаи қипчоқ, Уйғур
- 2) **антропонимлар**: Алиобод, Алишербек, Баҳжадхон, (ҳавзи), Беҳзодий, Биби Моҳрўй, Бобо Илоҳий Бобо Лўли, Йўли, Бозори Малик, Валиён, Боғи зубайда Дарвозаи Ферузобод, Даҳи Яқуб.
- 3) **фитотопонимлар**: Боғи Бинафша.
- 4) **зоотопонимлар**: Будана қуйруғи, Боғи Зағон, Йилончиқ, Илон ўти, Карк, карки гузари, Кирмон (кирм ф. қурт – чувалчанг)
- 5) **касб–ҳунар номлари асосидаги топонимлар**: Алангар, Бижанагар, Гурзивон, Оҳангарон, Чармгарон.

Объектнинг жойлашиш ўрнини бидирувчи апеллятивлар асосидаги топонимлар: Андароб (сув ичида), Андарий, Арчакент, Қанд, Бандиёр, Бешкент, Бобохоний, Бодипеч (ўрама шамол), Бодомчашма, Бозор, Бомиён, Борик об (ф.ингичка сув), Борон (ф.ёмғир), Бора суйи (бора:ф. I қалъа девори, II ф. от, улов), Бомиён (ўртасида), Боғи Биҳишт, Боғи Вафо, Боғи Дилкушо, Боғи Сафид, Боғи Калон, Боғи Нав, Боғи Подшоҳий, Боғи Хилват, Бўрка Яйлоқи (Бўрка – кичик кўл), Бўстонсаро, Валиён (авлиёлар), Гармсер (иқлими иссиқ мамлакат) вилояти, Гармчашма, Гунбази Чаман, Гўспандлиёр, Дандоншикан (тиш синдирувчи), Дарайи Бом (ф.том дараси), Дарайи Газ (юлгун – йилғин дараси) Дарайи Заңг, Дарайи Зиңдон, Дарайи Кунар, Дарайи Нур, Дарайи Сўф, Дарвозаи Хуш, Дарайи Хурда (майда, кўринмас), Ёнбулоқ, Зардак чўл (сарик), Иничка, Камарий, Кониғил (ғил – лой, балчиқ), Кўксарой, Кўҳбачча, Масжиди

Муқаттаъ, Масжиди Лақлақа, Миён вилояти, Миёни дуоб, Билган, Билмурий, Навканд, Олатог.

Нарса — буюм номларидан шакланган топоним; Жом (қадаҳ).

Илоҳий номлардан шакланган топонимлар: Жуйи Инжил, Каъба, Шохайл.

«Бобурнома»да айрим топонимлар этимологиясини ўрганишга доир муҳим маълумотлар ҳам берилган. Қуйида муаллифнинг топонимлар шаклланишига оид мулоҳазалари борасида тўхталамиз.

1) вилоят, шаҳар, туман номлари этимологияси.

Қарши: Қарши мўғулча *оттур*, гўрхонани мўғул тили била қарши *дерлар*. **Қарши** бошқа манбаларда “қалъа”, “сарой Ламкон” маъносидаги туркий сўз сифатида изоҳланган¹.

Кашмир: ...*Ҳингустон* элигин мунча таҳқиқ ва тафтиш қилилди, ҳеч ким бу тавойифдин таҳқиқ хабар айта олмади. Ушмунча *дейдурларким*, бу тоғ элини *Кас дерлар*. Хотирға еттиким, *Ҳингустон* эли “шин”ни “син” талаффуз қилур. (БН,342)

Хотийпул: *Шарқ* сойиғи зилининг буржида *Хотийпул*дир. Филни “хотий” *дерлар*, *дарвозани* “пул”. Бу *дарвозанинг* чиқишида бир филнинг суратини мужассам қилибтурлар. Бу жиҳаттин “Хотийпул” *дерлар*. (БН,413)

Ламғонот вилоятининг номланишини Бобур Ҳазрат Нуҳ пайғамбарнинг отаси Меҳтар Лом исми билан боғлайди: *Ҳазрат Нуҳ пайғамбарнинг отаси Меҳтар Ломнинг қабри Алишанг туманидагур. Баъзи тарихта Меҳтар Ломни Ламак дебтурлар...* баъзи маҳал “коф”ўрнига “ғайн” талаффуз қилурлар, бу жиҳаттин ғалибо бу вилоятни *Ламғон дебтурлар*. (БН,191). Бу тариқа номлаш Равза топоними изоҳида ҳам кузатилади: *Султон Маҳмуднинг қабри Ҳазратнинг маҳаллотидагурким, султон қабри анда учун Равза дерлар* (БН, 196). *Равза* бу ўринда мажозий маънода “муқаддас қабр, азиз авлиёлар қабри”² тушунчасини англатади;

¹ Фазылов Э. Староузбекский язык (Хорезмийские памятники XIV века.-Т.,1971, стр.604

² Навоий асарлари лугати. — Т.,1972, 517 — бет.

2) тоғлар номи этимологияси. Кўҳи Сафид: *Тўққиз руд ушбу тоғдин чиқар, бу тоғдин қор ҳаргиз ўқсумас, бу жиҳаттдин ғолибо Қўҳи Сафид дерлар* (БН, 190). *Ўқсумай – "камаймоқ", "озаймоқ" маъносигадаги сўз¹. Демак, "бу тоғдин қор ҳаргиз камаймас". Тоғ бошида мудом қор бўлгани боис Кўҳи Сафид – "Оқ тоғ" деб ном олган.*

Кўҳи Жуг: *бир ота наслудин икки хил эл бор. Бирини жуг ва бирини жанжуҳа дерлар. Бу тоғни жугқа мансуб қилиб, Кўҳи Жуг дебтурлар.* (БН, 289)

Саволак парбат: *Бу тоғни Ҳинг эли Саволак парбат дерлар, ҳинг тили била "саво" – рубъ, "лак" – юз минг, "парбат" – тоғ, яъни рубъ ва юз минг тоғким, юз йигирма беш минг тоғ бўлғай.* (БН, 343)

3) тоғли ҳудудлардаги ўтиш йўли номлари этимологияси.

Гўспаналиёр: *Қўйчи ва чўпон гоҳи гала ва рамани бу йўл ва танги била индурур учун бу йўлни Гўспандлиёр дер эмишлар.* (БН, 207). *Гала – тўда, тўп. Ҳайвонлар, жонзотларга нисбатан ишлатилади. Рама – гала, тўда². Бу йўлдан қўй (ва эчкилар) ўтказилиши боис Гўспандлиёр (гўсфанд "қўй" демак) деб номланган.*

4) дашт, сахро номлари этимологияси: Ҳодарвеш: *Дерлар ким, бир неча дарвеш бу бодияда тунд елга йўлуқуб, бир – бирини тополмай, "Ҳо, дарвеш", "Ҳо, дарвеш" ге – ге ҳалок бўлубдурлар, андин бери бу бодияни Ҳодарвеш дерлар* (БН, 62).

5) гарё, анҳор, сув ҳавзалари номи этимологияси Сеёрон... *тоғнинг тубида чашма воқиъ бўлубтур. Хожа Сеёрон дерлар... бу чашманинг атрофига уч нав дарахтлардур... Дерларким, бу уч жинс дарахт уч азизнинг кароматидур. Сеёронга важҳи тасмия муни дерлар.* (БН, 194). *Сеёрон уч авлиё кароматига нисбат берилган атамадир. ("се" – уч, "ёрон" биродарлар).*

6) иморат, масжид номлари этимологияси. Лақлақа:... *масжиди Лақлақа дерлар. Бу гумбазнинг ўртасидаги ерга тепсалар тамом лақ – лақ ун келур...* (БН, 106).

¹ Кўрсатилган луғат, 718 – бет.

² Кўрсатилган луғат, 521 – бет.

Лақлақа масжид биносининг (муъжизакор) сифатига асосланган атамадир.

Бу мулоҳазалар асосан халқ этимологиясига таянса — да, баъзи топонимик тадқиқотларга манба сифатида хизмат қилиши шубҳасиз.

Маъмурий—ҳудудий бўлинишни ифодаловчи лексемалар

"Бобурнома"да эски ўзбек адабий тилининг ўзига хос хусусиятлари акс этган. Асарда XV—XVI асрлардаги ижтимоий — сиёсий ҳаётнинг муҳим жиҳатлари ифодаланган.. Жумладан, маъмурий — ҳудудий бўлинишни ифодаловчи 50га яқин термин келтирилган.

Маъмурий — ҳудудий бўлиниш тарихи мулкчилик шакланган даврга боғланади. Мулк турлари ажрала борган сари маълум ҳудудлар ҳам мулкий кўриниш тарзида тақсимлана бошлаган. Маъмурий — ҳудудий бирликларни номлашда муайян жойнинг хусусиятлари (*маъмура, вилоят*); кишилик жамиятидаги ўрни (*қишлоқ, яйлов*); истиқомат қилувчиларнинг хос жиҳатлари (масалан, миқдори — *туман*; яшаш тарзи — *юрт, эл*).. кабилар назарда тутилган. Туркий халқларга хос маъмурий — ҳудудий терминларнинг шаклланиш тарихи Маҳмуд Кошгарий девонида, ДТС (Древнетюркский словарь)да, Э.Севортян, Э.Фозилов, Замахшарий, Л.Будагов лугатларида, Абу Хайён, Г.Дёрфер, Дж.Клосон, В.Бартольд, Б.Владимирцов, Фёдоров — Давыдов, Б.Греков, А.К.Боровков, Т.А.Бертагаев, И.Кормушин тадқиқотларида изоҳланган. Мазкур кузатишларда маъмурий — ҳудудий терминларнинг муайян лексемалар семантик тараққиёти натижасида шаклланиши ёритилган¹.

Маъмурий — ҳудудий терминларнинг лексик — семантик хусусиятларини таҳлил этишда "Бобурнома" лексикасининг алоҳида ўрни бор. Асар тилида қўлланган терминлар лексик — семантик жиҳатдан ўзаро фарқланади. Уларни қуйидагича гуруҳлаш мумкин:

1. XV — XVI асрларда кенг истеъмолда бўлган терминлар.
2. XV — XVI асрлар лексикасида кам учрайдиган терминлар.

¹ Дадабоев Х. Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в поркоязычных письменных памятниках XI-XIV вв. -Т., 1991, стр. 14-21.

Қуйидаги терминлар XV—XVI асрларда кенг истеъмол қилинган (мазкур терминларнинг бир қатор манбаларда учраши шундан далолат беради).

Маъмура—обод шаҳар, мамлакат¹. "Обод" маъносидаги арабча **маъмур**² лексемаси семантикасидаги метонимик маъно кўчиши натижасида юзага келган. **Маъмура** Навоий асарларида "шаҳар", "мамлакат" маъноларида қўлланган. "Бобурнома"да ҳам шу тушунчаларни ифодалаган: *Маъмуранинг канорасида воқиб бўлубтур*" (БН,59) жумласида маъмура"шаҳар", "мамлакат" маъноларида ишлатилган. Шу ўринда "обод шаҳар", "жой" семаси ҳам англашилади. *Қўруқ сойнинг оёғи қора туни мен маъмура қилдурдим*(БН,190) каби ўринларда "шаҳар" тушунчасини ифодалаган.

Вилоят—бир мамлакатнинг катта бир маъмурий бўлаги, музофот: *Баниш вилоятини жулду бердим* (БН, 71). **Вилоят**нинг ҳудудий жиҳатдан улкан бўлинмани ифодалаши "Бобурнома"даги қуйидаги жумлада ўз ифодасини топган: *Агарчи Бажур ва Савод ва Паршовар ва Ҳашанғар бурун Кобул тавобидин экандур, бу тарихда афғон қавми жиҳатидин баъзи бузулуб, баъзиси афғонга кирибтур. вилоятлиғи қолмабтур*(БН,189). Ушбу матний парчада баъзи вилоятчаларнинг чиқиб кетиши ёки вайрон бўлиши оқибатида вилоят терминига мос объект кўламининг торайиши натижасида юзага келган маконнинг "вилоятлиғи қолмаган"лиги таъкидланган. **Вилоят** терминининг катта кўламдаги маконни ифодалаши унинг маълум даврларда "давлат" тушунчасида қўлланилишига имкон яратган.

Вилоят терминининг XI асрларда "давлат", XIV аср манбаларида эса ҳозирги маънода ("область" маъносида) кенг истеъмолда бўлганлиги маълум³. "Бобурнома"да яна бир маънода қўлланган: *Вилояти ун турт тумандур*(БН,189). Кобул таърифидидаги мазкур жумлада **вилоят** "таркиб" тушунчасини ифодалаган.

Сўғд тилига хос **кент** лексемаси "Бобурнома"да ҳам "катта қишлоқ" маъносида ишлатилган:.. *бир йиғоч йўл йўқтурким, кент ва маъмура бўлмағай*(БН,108). Манбаларда

¹ Навоий асарлари луғати.-Т., 1972, 379-бет

² Фазылов Э. Староузбекский язык.- II, -Т.,1971, стр. 58

³ Дадабоев Ҳ. Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI-XIV вв.-Т.,1991, стр. 18.

шаҳар маъносида келтирилган **кэнд** сўзи ҳам учрайди¹. "Бобурнома"да шаҳар маъносидаги **кент** (**кэнд**) сўзи кам қўлланган.

Қишлоқ термини эса ҳозирдагидан фарқли ўлароқ, асл луғавий маъносида келган, яъни "қишлайдиган уй, макон" тушунчасини англатган: *бир қўрғонда қишлоқ солмоқ керак... Неча кун қишлоқи уйлар тайёр бўлгунча ўлангда ўлтурулди* (БН, 103). Қишлоқ **қыш**² отидан –ла қўшимчасини қўшиб ясалган **қышла** – феълига –ғ қўшимчасини қўшишдан ҳосил бўлган; "аҳолиси ёзда далаларга кетиб, қишда қайтиб келиб яшайдиган жой" маъносини англатган. Ҳозирда аҳолиси асосан қишлоқ хўжалиги билан шуғулланадиган яшаш жойини билдиради³.

Туман – уезд, район⁴. "Ун минг" сонини ифодаловчи туман сўзи семантикасидаги метонимик маъно кўчиши натижасида шаклланган⁵: *Яна Лаҳутар туманидур*. (БН, 195) Турк – мўғул умумасосига бориб тақалувчи **туман** Чингизхон ҳукмронлиги даврида истеъмолга кирган бўлиб, XVIII асргача қўлланиб келган⁶. **Туман** "бирники мингга, мингники туманга", "соғлигинг – туман бойлигинг" мақолларида ва "тумонот одам" бирикмалари таркибида сақланиб қолган⁷. XX аср охирида ўзбек тилига давлат тили мақоми берилиши муносабати билан (**вилоят** термини ҳам) қайта тикланди.

Йурт (**йурт**) – ер, мамлакат⁸. Йурт – аҳоли яшаб турган жой, ўлка. Бу от қадимги туркий тилда "бир жойдан иккинчи бир жойга ҳаракатлан –" маъносини англатувчи **йоры** феълининг **йур** – шаклидан –т қўшимчаси орқали ясалган. Асли "кўчманчи қабилага қарашли ерлар" маъносини англатган бўлиб, "аҳоли яшайдиган жой" маъноси ўтроқ ҳаёт кечириш бошлангандан кейин юзага келган⁹. "Бобурнома"да "макон", "жой" маъноларини ифодалаган: *Ушбу йуртлардин*

¹ Кошғарий Маҳмуд. Девону луғотит турк. III жилд, _Т., 329 – бет.

² Фазылов Э. Староузбекский язык. II. 1971. стр. :".

³ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг қисқа этимологик луғати. IV қисм. _Т., 1999, 105 – бет.

⁴ Навоий асарлари луғати. – Т., 1972, 310 – бет.

⁵ Қаранг: Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг қисқа этимологик луғати. III қисм. – Т., 1999, 123 – бет.

⁶ Дадабоев Ҳ. Кўрсатилган манба, 18 – 19 – бетлар.

⁷ Тўйчибоев Б. Ўзбек тилининг тараққиёт босқичлари. – Т., 1996, 103 – бет.

⁸ Дадабоев Ҳ. Кўрсатилган манба, 15 – бет.

⁹ Қаранг: Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг қисқа этимологик луғати. III қисм. – Т., 1999, 123 – бет.

черик элининг отлари қола бошлади. (БН,210); Чўтолидан ўтуб тушган юртта улоқсизлиқдин менинг хиргоҳим ҳам қолди. (БН,210).

"Бобурнома"да туманга синоним тарзда вилоятча — *урчин*, — паргана терминлари қўлланган: Самарқанд, Бухоро тана бу навоҳида вилоятчаларниким, бир улуғ вилоят тахтида бўлмай, туман дерлар. Ва Андижон ва Кошғар ва ул оради *урчин* ва Ҳиндустонда паргана дерлар. (БН,189)

Асарда ўша давр лексикасига хос бўлган **шаҳар**, **эл**, **юрт**, **улус**, **салтанат**, **пойтахт**, **навоҳи**, **маҳаллот** сингари бир қатор маъмурий — ҳудудий терминлар учрайди. Шу билан бирга манбаларда кам кузатиладиган (бу ҳол терминларнинг ўша давр лексикасида кам ишлатилганидан далолат беради) атамалар ҳам қўлланган. **Ўрчин**, **қасаба**, **қасабача**, **вилоятча**, **бўлук**, **ятулдек** каби терминлар нисбатан кам қўлланган.

Ўрчин термини "юқорилик", "балаңдлик", "қия балаңдлик" маъноларидаги **ўр** сўздан шакланган. Одатда тепалик, балаңдликда жойлашган "қароргоҳ, лагерь" маъносидаги **ўрду** термини ҳам шу асосга боғланади.

Ўрчин баъзи ўринларда **кент**, **навоҳи** ("мамлакат" маъносидаги **ноҳия**нинг **кўплиги**) атамалари билан биргаликда келган. *Сарҳанг ўрчини кентларида Оби Хон деган ерга туштик* (БН,125); *Хўқон ўрчин навоҳисига келди* (БН,81). Бу ўринда **ўрчин** жойни сифатловчи вазифада келиб, атама таркибида қўлланган.

Қадимги туркий тил ва эски ўзбек адабий тил даврларида "вилоят" маъносида қўлланган **эл**¹ сўзи "Бобурнома"да айна маънода ишлатилмаган, асарнинг айрим ўринларида келиб, "халқ" тушунчасини ифодалаган.

Бўлук — вилоят, шаҳар атрофи, туман, катта қишлоқ.² "Бобурнома"да "катта қишлоқ" маъносини англаган: *Бу вилоят беш туман ва икки бўлукдур.* (БН, 189); *Кома бўлукида.* (БН,191). "Бўлук" **бўл** — "бўлакларга ажрат —" феълига — к от ясовчи қўшимчасини қўшиш орқали ҳосил қилинган. **Бўлук** термини ҳудудий чегаралаш натижасида шакланган: **бўлук** — "бўлак, бўлинган жой, ер" (**бўлук**да сингармонизм қонунияти ифодаланган).

¹ Қаранг: Кошгарий Маҳмуд Девону луғотит турк. I. — Т., 1960, 83 — бет; Дадабоев Ҳ. Кўрсатилган манба, 16 — б.

² Навоий асарлари луғати. — Т., 1972, 135 — бет.

Асарда **бўлук** шаҳардан кенгроқ маънони ифодалаган: *Исфара вилояти тўрт бўлук кўхпоядур* (БН, 61). Баъзи ўринларда **бўлук** кентга синоним бўлиб келган: *Яна бир бўлук Чағонсаройдур, бир кенттур, муҳаққақ ердур.* (БН, 192)

Навоий асарларида **бўлук** 1) *вилоят, шаҳар атрофи, туман, катта қишлоқ*; 2) *тўда; гуруҳ* маъноларида қўлланган¹.

"Бобурнома"да *жулга* (тоғ этаги, тоғ оралиғи; *ўтлоқ*), *домана* (тоғ этаги), *бўртоғлиқ* (*ғадир—будирик, нотекислик*). *пушта* (текислик), *дун* ("жулга нинг ҳинг тилидаги номланиши), *танг* (тоғнинг тор йўли), *якандоз, ўланг, дашт, уздурма, секиртма, саргарра, ҳамвор, сумж, журутма, обкан, жар, униш, қулла, гардана, ҳазора, рак* *добон* каби жойни сифатлаш асосида шакланган атамалар ҳам қўлланган. Бу атамалар уша даврда маъмурий—ҳудудий бўлинишнинг энг кичик кўринишларини ҳам номловчи лексемалар мавжуд бўлганидан далолат беради.

"Бобурнома"да қўлланган маъмурий—ҳудудий бўлинишни ифодаловчи терминларни кузатар эканмиз, эски ўзбек адабий тили лексикасида фаол ҳисобланган терминлар билан бир қаторда фақат Бобур ижодига хос оккозионал терминлар² ни ҳам учратиш мумкин. Маъмурий—ҳудудий бўлиниш тушунчасини ифодаловчи *қасабача, вилоятча, кентгина, паргана, ятулдек* атамалари; *уздурма, секиртма, саргарра, журутма, ҳамвор* каби жой—маконни сифатловчи лексик бирликлар Бобур ижодига хос бўлиб, бошқа эски ўзбек адабий тили манбаларида учрамайди. *Яғо деган кент ва яна бир кентгина бор.* (БН, 159) (бу ўринда кентгина "қишлоқча" маъносида келган).. *бекларга ва йигитларга баъзисига ятулдек берилди* (БН, 204) **Ятулдек** — доимий эгаллаш учун бағишланган ер³ бўлиб, Бобур бу сўзни "подшоҳнинг яқинларига доимий фойдаланиш учун бериладиган ер—сув" маъносидаги **суюрғол**⁴ термини ўрнида қўллаган.

¹ Навоий асарлари луғати. — Т., 135—бет.

² Мазкур терминларнинг бошқа манбаларда кузатилмаганлиги шундай ҳулосага келиш учун асос бўлди.

³ Назарова Х. Бобир ва ўзбек адабий тили. — Т., 1971, 28—бет.

⁴ Навоий асарлари луғати. — Т., 1972, 577—бет.

Бобур тоғ этагидаги жойларни “кўҳпоя”, тик қияликни “учма”, нотекис йўллари “секиртма” атамалари билан номлаган.

Юқоридаги терминлар таҳлили шуни кўрсатадики, “Бобурнома” асарининг тили XV—XVI асрларга хос маъмурий—ҳудудий бўлинишни ифодаловчи лексемалар табиатини ўрганишда ҳам аҳамиятлидир.

Тиббий терминлар

“Бобурнома”да ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларига оид сўзлар акс этган. Бу муаллиф дунёқараши кенглиги, қизиқувчанлиги, фикрлаш салоҳиятининг теранлиги билан белгиланади.

Асар лексикасида фаол урин тугувчи ижтимоий соҳа лексемаларидан бири тиббий атамалардир.

Табобат илми шарқда азал—азалдан тараққий этган. Ибн Сино тараққиётига муҳим ҳисса қўшган мазкур соҳа маънавий—ижтимоий мерос сифатида халқимиз ҳаётига тарихи қадар сингиб кетган. Халқ табobati, унинг амалий аҳамияти, муайян тажрибага асосланганлиги ҳайратланарли маълумотларга бой. Табобат илми, унинг тараққиёти, ўзига хос жиҳатлари илмий асосда таҳлил қилинган¹. Ибн Синонинг “Тиб қонунлари” ҳозирги замон медицинаси учун ҳам дастурламал бўлиб хизмат қилмоқда.

Бобур тиббиётта, табибларга алоҳида эътибор билан қараган. Бу ҳолат, даставвал, шахсий эҳтиёжи туфайли, деб баҳоланса, сўнггича, ҳукмдорнинг истеъдодли шахсларга давлат арбоби сифатидаги муносабатидан келиб чиқади. Бобур машҳур табибларни саройга чорлатади. “Бобурнома”да “мусаввиди авроқ”(номаълум котиб) тилидан айтилган шундай жумлалар бор: *Мавлоно Юсуфи(й) табибким, ани Хуросондин тилатиб эрдилар, набз (томир) кўрмоғ(дин) ва ташхис қилмоғ анинг иши эрди.(БН)* Бобур Юсуфий (ибн Муҳаммад ибн Юсуф ат—табиб ал Ҳиравий) билан Афғонистонда танишади. Ҳиндистонни эгаллагач, хат йўллаб Юсуфийни чақириб олади. Кейинчалик, Бобурнинг

¹ Ҳакимлар ҳикояти. — Т., 1982, 1985; Табобат дурдоналари. — Т., 1990; Ҳасаний М., Каримова С. Навоий даври табobati. — Т., 1991; Табобат хазинаси дурдоналаридан. — Т., 1987.

хос табибига айланган, табобат, одоб — ахлоқ, иншо саънатига оид 21та асар ёзган Юсуфий 1530 йилда Бобур ҳасталанганда унга атаб "Қасида дар ҳифзи сиҳҳат" (Соғлиқни сақлаш хақида қасида) рисоласини ёзган. (Бобур вафот этаётганида ҳам Юсуфий унинг бошида турган¹. Бобурнинг тиббиётга муносабатида Юсуфий каби табибларнинг ўрни беқиёс. Бобурнинг тиббий билимга эга бўлишида унинг табиблар билан мулоқоти муҳим аҳамият касб этади. Бобурнинг тиббиётга доир мулоҳазалари "Бобурнома"да ўз ифодасини топган. Бобур табибларнинг фаолияти, даволаш усуллари ҳақида фикр юритади. Жумладан, оёғидаги ўқ ярасини даволаган табиб ҳақида шундай ёзади: *Ярамни боққали Атика бахши отлиқ мўғул жарроҳини йиборибтурлар. Мўғул эли жарроҳни ҳам бахши дер. Жарроҳлиқта бисёр ҳозиқ эди. Кишининг мағзи чиқса, гору берур эди. Илдиздин ҳар турлук яра бўлса эди, осон муолажа қилур эди. Баъзи жароҳатқа малҳамдек гору қўяр эди, баъзи ярага гору берар эди.* (БН,166) Бобур Атика табибнинг синган, майдаланиб кетган суяклар ўрнига доруни ун қилиб солиб, яна ўз ҳолига қайтиш даражасида даволашини "вилоят² жарроҳлари андоқ мудавонин ожиздулар" деб баҳолайди.

"Бобурнома"да ўша давр лексикасига оид бир қатор касалик номлари кайд этилган.

Обила — чечак³. Касалликка карши эмлаш тадбирлари оммалашмаган ўша даврда обила ёмон оқибатларга олиб келган. .. *Зайнаб Султонбегим .. икки — уч йилдин сўнг обила заҳмати била оламдин борди. (КН, 83); Хожа Абдулло Марворий " фосиқ ва бебок эди , фисқнинг шоматидин обила маразиға гурифтор бўлиб, ушбу балийя била —ўқ оламдин нақ қилди"* (БН,237). Бобур ушбу касалликни кишининг нохуш , ахлоқсизлиги (фисқи) , ҳаёсизлиги (бебоклиги) учун берилган илоҳий жазо сифатида баҳолайди.

Обила касалиги халқ орасида "қизамиқ" атамаси билан махур. Касалликнинг номланиши унинг белгилари билан боғланади: қизил тошмаларнинг тошиши — қизамиқ чечак.

¹ Бу ҳақда қаранг: Тибби Юсуфий. — Т.1998

² Навоий асарлари луғати. — Т.,1972,476 — бет.

³ Курсатилган луғат, 379 — бет.

Мафосил — бўғим зирқираш касали¹. Ҳозирги ревматизм. *Мафосил заҳмати жиҳатидан намоз қила олмас эди* (БН, 222).

Саъб қуёнг — фалажнинг бир кўриниши. *Рамазон ойининг ўн учуда манга — саъб қуёнг ташвиши булди, андоққим қирк кунгача мени буёндин — ул ёнга киши звуруп эди* (БН, 220)

Зоча — оғир хасталик. *Ушал фаросатта — ўқ “зоча” заҳмати била тенгри раҳматига борди* (БН, 76)

"Бобурнома"даги тиббий атамаларни ўрганиш касаллик тарихи ва сабабларини ўрганишда ўзига хос аҳамият касб этади.

Мансаб—мартаба билдирувчи лексемалар

Таъкидланганидек, асар лексикаси мавзу жиҳатдан хилма—хил бўлиб, XV—XVI асрлардаги ижтимоий соҳаларнинг деярли барчасини қамраб олган. Ундаги эски ўзбек адабий тилига хос муҳим лексик жиҳатларни акс эттирувчи мавзуй гуруҳлардан бири мансаб—мартаба ифодаловчи лексемалардир.

Мансаб—мартаба билдирувчи лексемалар ўзига хос тараққиёт босқичига эга. Мансаб—мартаба сўзларининг шаклланиш жараёни умумий тенгсизлик кучайган ва табақаланиш юзага келган даврларга боғланади. Мансаб—мартаба лексикасининг шаклланиш ва тараққиёт хусусиятлари Кошғарий лугатида Г. Дёрфер, И. Березин, Греков, Л. Будагов, Ханыков, Н. Баскаков, В. Бартольд тадқиқотларида ёритилган. Ҳ. Дадабоев XI—XIV асрлар туркий ёзма ёдгорликлар тилидаги мансаб—мартаба сўзларини махсус тадқиқ қилган.²

"Бобурнома"да XV—XVI асрларда фаол қўлланган мансаб—мартаба сўзлари акс этган. Булар: *ировул, қоровул, чиғовул, бек, арғун, кўҳбур, доруға, элчи, юртчи, эшик ихтиёри, садр, қушбеги, куштигир, қўрбеги, бек отоғлик, туғчи, қовғунчи, сардор, кутвол, қуллуқчи, тавочи,*

¹ Кўрсатилган лугат, 379 — бет.

² Дадабоев Х. Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркскоязычных письменных памятниках XI-XIV вв. Т., 1991 с. 42-59

муҳассил, хожа, арбоб, итарчи, тархон, рукни аъзам, мубашшир, бек атка, рой, рожа, ғончи, роно, эшик ого, чоғдовул, чопқунчи, бошлиқ, буронғор, жавонғор, ғул, барин, ўғлоқчи, аймоқ, баковул бовурчи кабилардир.

Қуйида шу терминлардан айримлари борасида фикр юритамиз.

Туғчи — "байроқдор" тушунчасини ифодалаган: *Худайберди туғчи...* (БН, 164). *Туғчи туғ боғлағуча, фурсат бўлмади, туғни илгига олиб—ўқ, отланди.* (БН, 164).

Туғ — мато (парда, ниқоб)¹ маъносидаги сўз. **Туғ** ҳар қандай мато ёки пардани эмас, балки рамзга, махсус белгига ишора қилувчи объектни ифодалайди. **Туғ** юздаги ниқобни ифодал **Халқ сифатлашлари, иборалари этимологияси.** аганда "шарм—ҳаё", "иффат" рамзи англашилиб туради: Тақы муборак илги бирлэ йузумдэги туғны кетэрди тақы йузумны силэди (НФ, 776,2).² **Туғ** байроқ тушунчасини ифодалаганда маълум бир қўшин, элат, миллатнинг белгиси, рамзини билдиради. **Туғ** сўзини "хоннинг муҳри" маъносидаги туғрағ (МК, 1, 430), "герб, давлат нишонаси, подшоҳнинг ёрлиқ, фармон ва қарорлари ёзилган қоғоз (нинг) — тепасига туширилган махсус белги" маъносидаги туғро (Навоий асарлари луғати, 619) сўзларига боғлаш, мумкин. Туғро сўзини М. Кошғарий "ўғузча" дейди; Навоий асарлари луғати (1972)да "арабча" деб берилган. "Тамға", "белги" маъносидаги **туғрағ тамга, нишон, муҳр** терминларига синоним тарзда қўлланган. Эски ўзбек адабий тили манбаларида **туғра** шаклида учрайди.²

Бартольд мазкур терминнинг салжуқийлар ҳамда усмонли турклар томонидан қўллангани ва Ўрта Осиёга маълум бўлмаганлиги ҳақида фикр билдирган. Ҳ. Дадабоев, аксинча, терминнинг нафақат Ўрта Осиёда, балки Хуросонда ҳам машҳур бўлганини таъкидлайди. Бу терминнинг Навоий, Бобур асарларида учраши шундан далолатдир.

Айрим манбаларда **туғчи** "барабанчи" маъносида қўлланган.⁴

¹ Фазылов Э. Староузбекский язык. II. 1971. стр. 418

² Фазылов Э. Кўрсатилган манба. 418 — бет

³ Дадабоев Ҳ. Кўрсатилган манба, 30 — 31 бетлар.

⁴ Дадабоев Ҳ. Кўрсатилган манба, 43 — 6.

Бобур "Худойберди туғчим, риоят қилиб бек қилиб эдим (БН, 128) дейди. Шу жумлада бекнинг туғчига нисбатан юқори мартаба эканлиги англашилади."

Бек—шаҳар ёки вилоят ҳукмдори, юқори мартабали амалдор... Бу сўз қадимги туркий тилда *бег* тарзида ишлатилган бўлиб, "катта", "йирик" каби маъноларни англаган; маъно тараққиёти натижасида сифат отга айланган; г ундоши к га алмашган;¹ бэг—вилоят ҳукмдори, ҳоким сўзига синоним ҳисобланади.² Ҳозирги буюк сўзининг асоси *бег* га боғланади.

... Хоннинг улуғ риоят қилгон беги эди. (БН, 129).

"Бобурнома"да **бек** иштирокидаги (*бек* билан алоқадор) **бек атка**, **бек атоғлик** терминлари учрайди.

Бек атка—...Аҳмадбекким хоннинг ўғли Султон Муҳаммаднинг бек аткаси эди. (БН, 129).

Бек атоғлик—беклар: *Бек атоғликдин бир Вайс Шайх, Вайс Лоғарий бойри эдилар, қочиб тушдилар.* (БН,151)

Барин—юқори, юксак, баланд, аъло. (Навоий асарлари луғати, 1972, 93—6). Маъно тараққиёти натижасида сифат отга айланган: *Хисравшоҳ Аҳмад Қосимни барин қилиб, уруққа ёмонлик мақомида бўлурлар.* (БН,184)

Сағр—улуғ мансаб.³ "Бош қози", "вазир", мусулмон маънавиятининг юксак мартабаси тушунчаларини ифодалаган.⁴ **Сағр** XIV аср ёзма манбаларида "фахрли жой", "улуғ жой" маъноларида келган.⁵ Улуғ мартаба маъносидаги **сағр** термини **сағр** (улуғ) сифатининг отга кўчиши натижасида шакланган. "Бобурнома"да "вазир" маъносида қўлланган:... *бурун сағр эди, сўнгра ички ва муқарраб бек бўлуб эди.* (БН, 237)

Қоровул—қўшиндаги ҳарбий назоратчи:... *Не қоровул, не чифговулким.* (БН, 268)

Қутвол—ҳиндча термин. Қўрғон соқчиси, қалъа ва шаҳар соқчи отрядлари бошлиғи. (НАЛ, 323)."Бобурнома" да "**қутвол**" тарзида қўлланган: *Қутволлик мансабини бериб.* (262, БН)

¹ Раҳимуллаев Ш, Қодиров М. Узбек тилининг қи сқа этимологияк луғати. Т., 1998. 156

² Дадабоев Ҳ. Кўрсатилган манба. 54 б.

³ Навоий асарлари луғати Т., 1972. 510 бет.

⁴ Дадабоев Ҳ. Кўрсатилган манба, 56 бет.

⁵ Фозилов Э. Кўрсатилган манба 240 бет.

Қушбеги — овчилар бошлиғи. (кейинги хонлик замонларида бош вазирлик мансабини ифодалаган).¹ "Бобурнома"да вазир маъносида келган: *Хусайн мирзо қошида Қушбеги эди.* (237)

Доруға — шаҳарда тартиб сақловчи маъмур, шаҳар бошлиғи², шаҳар ҳокими. *Қобулнинг доруғалиғи... анда эди.* (БН, 218) ... *баъзи доруғаларини қавлаб* (БН, 263)

"Бобурнома"да умуман "бошлиқ" маъносида ҳам келган: *Сориғбош Мирзо итарчини черик доруғаси қилиб менга қушти.* (БН, 161)

Қўрбеги — эътиборли мансаб. *Қўрбегилик мансаби анда эди.* (БН, 218).

Рукни аъзам — сарой аъени. *Қанбар Али Мўғулким, бир рукни аъзам ул эди.* (БН, 123).

Эшик ихтиёри — эшикда ихтиёр — сарой ишларида ҳуқуқли.³ *Ўзи ва ўғлонлари куллий ва жузъий эшик ихтиёрини олдилар.* (БН, 218); *Ҳазора ва Қўшқак эшик ихтиёри томон анда эди.* (БН, 115)

"Бобурнома"да бир қадар мансаб — мартаба сўзлари исмлар такибида (лақаб, нисба шаклида) келган: *эшик оға, ўғлоқчи, гончи, итарчи.*

Эшик оғаси — эшик саркори, эшик, дарвоза соқчиларининг бошлиғи.⁴ *Саид Қосим эшик оға чоғдовул.* (БН, 289).

Ўғлоқчи — улоқчи. **Ўғлоқ** — тўрт ойлик эчки боласи.⁵ *Сайид Юсуфбек ўғлоқчи ҳам аймоқлар била келди.* (БН, 183). **Улоқчи** нисбати Сайид Юсуфбекнинг маълум даврларда пойғаларда қатнашганлигидан ҳамда моҳир чавондозлигидан далолат беради.

Тавочи — подшонинг буйруқ ва топшириқларини тегишли ерларга етказувчи ва ижро этувчи амалдор.⁶ *Вилоятнинг отлиқ ва яёқ черикларига қадағон била тавочилар ва муҳассиллар йиборилди.* (БН, 124)

Бек терминига синоним тарзида **тархон** ишлатилган: *Тархонлар ёғилиғидин сўнг анинг тасарруфидин чиқти* (БН,

¹ Кўрсатилган луғат, 747 — бет

² Кўрсатилган луғат, 199 — бет

³ Кўрсатилган луғат, 288 — бет

⁴ Кўрсатилган луғат, 710 — бет

⁵ Кўрсатилган луғат, 724 — бет

⁶ Навоий асарлари луғати. Т. 1972, 583 — бет

127). *Тархон* ислом динидан аввал ҳам истифодада бўлган.¹ Эски ўзбек тили манбаларида *таркан* шаклида учрайди. Олий насаб ифодаси сифатида асосан аёлларга нисбатан қўлланган.² Навоий асарларида *тархон*: 1.Солиқдан ва айбланишдан дархон(озод) қилинган; имтиёзли киши. 2.Шундай имтиёзларга эга бўлган мансабдор. 3.Ўзбек уруғларидан бири маъноларида келган.

Баковул—“сарой ошпази”, *бовурчи*—“бош ошпаз” тушунчаларини ифодалаган. Бобур бовурчининг баковулга нисбатан бир поғона паст туришини таъкидлаган: *Бовурчилик мартабасидин баковуллуқ мартабасига йэткуруб эрдим.*(БН,210) Баковул термини эски ўзбек адабий тили манбаларида “хон дастурхончиси”, хон овқатларини тагиб кўрувчи” маъноларида ҳам қўлланган. Бовурчи эса асосан “ошпаз” тушунчасини ифодалаш учун қўлланган³.

Мубашшир—башир—хушхабар келтирувчи⁴. Баъзи эски ўзбек адабий тили манбаларида *мубассир* (кузатувчи) шаклида учрайди⁵. *Муҳаммад Али мубашшир учради* (БН,162).

Қовгунчи—қувгунчи, таъқиб этувчи⁶. *Қовгунчи қав* (*гнать(ся), прогонять маъносигаги*) асосидан ҳосил қилинган⁷. *Қовгунчини йироқ йиборғали маслаҳат кўрмадилар.* (БН,128)

Чопқунчи—таловчи. Мазкур термин “бўрон”, “талон—тарож”, “тўполон” маъносигаги *чопқун* асосидан шакланган *чопқунчи бориб қалин қўй ва от келтурдилар* (БН,219)

Элчи—элчилар ва арзодошлар, изҳори як жиҳатлик ва давлатхоҳлиқлар қилдилар (270 Б).

Аймоқ—*Сайид Юсуфбек ўқлоқчи ҳам аймоқлар била келди* (БН, 183);

Бошлиқ. Бу термин айнан мансаб—мартаба билдирмайди, мансаб—мартабага нисбатан умумлаштирувчи тушунча англатади. Ҳозирги ўзбек тилида кенг қўлланади. *Бошлиқларни қовгунчи тайин қилдиким..* (БН, 409)

¹ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Т., 1960. 409—бет

² Фазылов Э. Староузбекский язык. II часть Т. 1971, 346-бет.

³ Кўрсатилган луғат, 99—бет

⁴ Фозилов Э. Кўрсатилган манба, 83—бет

⁵ Фозилов Э. Кўрсатилган манба, 83—бет

⁶ Навоий асарлари луғати, 738—бет

⁷ Фозилов Э. Кўрсатилган манба, 578—бет.

Асар тилида *куҳбур, итарчи, жолабон, чошнигир, аргун* кабилар шахснинг маълум мансаб—мартаба билан боғлиқ характер—хусусиятларини ёритишга хизмат қилган.

"Бобурнома" тилидаги *рожа, роӣ* терминлари бевосита Бобурнинг Ҳиндостондаги фаолияти билан боғлиқ бўлиб, эски ўзбек тилида кузатилмайди.

"Бобурнома"да қўлланган мансаб—мартаба сўзларини изоҳлаш:

- XV—XVI асрлар маъмурий бошқарув тизимининг ўзига хос хусусиятларини ёритишга;
- терминология тарихига оид айрим ўринларни тўлдиришга;
- тил тараққиёти жараёнидаги ўзгаришларни кузатишга;
- туркий лексикага хос услубий—семантик жиҳатларни таҳлил қилишга хизмат қилади.

Ҳарбий терминлар

Бобуршунослар "агар Бобур ижодкор бўлмаганида ҳам моҳир саркарда сифатида маълум ва машҳур бўлур эди" дея ўринли эътироф этишади. Дарҳақиқат, Бобур ўз қўшинига нисбатан миқдор жиҳатдан бир неча бор устун бўлган душманлари қўшинини аксарият жангларда мағлубиятга учратиб келди. Бунда, шубҳасиз, Бобурнинг кўп йиллар давомида тўплаган қарбий тажрибаси, ақлу заковати, қўллаган тактик усуллари(масалан, тўлғама усули), турли кўринишдаги ўтсочар қуроолардан моҳирлик билан фойдалангани муҳим ўрин тутади¹. Ҳарбий соҳада ҳам санъаткор бўлган Бобур ўрта аср қарбий санъатининг барча қирраларини мукамал эгаллаган ва ўз навбатида уларни такомиллаштирган².

Ҳарбий атамалар мазмун—моҳиятига кўра бир неча гуруҳга бўлиб ўрганилган³. "Бобурнома"даги қарбий терминларни ҳам бир неча гуруҳ асосида таҳлил қилиш мумкин.

¹ Қаранг: "Бобурнома".—Т., "Шарқ" НМАК, 2002, 6—бет.

² Қаранг: Дадабаев Ҳ. "Бобурнома" даги баъзи бир терминларга доир мулоҳазалар. // "Адабий мерос", 1988, 1, 38—бет.

³ Қаранг: Дадабаев Х. Военная лексика в староузбекском языке. Автореф. Канд. Дисс.—Т., 1981; Дадабаев Ҳ. Қадимги туркий ёдгорликлардаги атамалар ҳақида. // "Адабий мерос", 1998. 1—2. 19—бет.

1. Ҳарбий лавозим, мансаб, унвон номлари.

Тутқавул— мумтоз манбаларда “бож, солиқ йиғувчи” маъноларида учрайди. Радлов бу сўзнинг “хазинадор”, “хизматчи”, “фармондор”, “сақловчи”, “қуриқловчи”, “ушловчи” маъноларида қўлланганини таъкидлайди. **Тутқавул** сўзи Шчербак фикрига кўра мўғулча **тутқа**— феълига —вул аффиксини қўшишдан ҳосил бўлган. Л. Будагов сўзнинг **тут**— феълидан ясалганини айтиб ўтган. Ҳ. Дадабоев **тутқавул**нинг турк хоқонлигида кенг истеъмолда бўлган **тутуқ** (ҳуукмдор) атамаси боғлиқлигини айтиб ўтади¹. **Тутуқ** ва **тутқавул** “сақла”, “ушла” маъносигаги **тут** асосидан шакллангани кўриниб турибди. **Тутуқ**—маълум ҳудуд, давлат аҳолисини бошқарувчи, “тутувчи” шахс. **Тутқавул**—маълум ҳудудни, аҳолини, қўшинни сақловчи ҳарбий аскар, яъни қуриқчи, соқчи. Тутқавул (тутқовул), асосан, чегарада (давлат чегарасида ёки қўшин жойлашган чегарада) турган. **Тутқавул**нинг маълум даврларда “бож йиғувчи” маъносига қўллангани ҳам унинг муайян ҳудуд учун масъул бўлганидан далолат беради. “Бобурнома”да “соқчи”, “қоровул” тушунчасидан кўра кўпроқ шу шахс турган жой (масофа, чегара) маъноларини англатган: Тутқовулгача қор йўқ эди. Тутқовулдин ўта борғон сари қор улугроқ бўлди (БН,261) Бу ўриндаги маъно кўчишини метонимия билан изоҳлаш мумкин.

Тахшандоз—тахш(ёйнинг кичик тури, арбалет²) отувчи: *Иброҳим соруниги қошида тахшандоз бор эди.* (БН,88)

Туфакандоз // **туфангандоз**—туфак (узун стволли милтиқ³) отувчи. Асарда **туфакандоз** терминига синоним тарзда **туфакчи** ишлатилган: Черик яроғига ва тўп ва туфакчининг дору ва жидоғига..(БН,417)

Милтиқчи атамасини ҳам **туфакчига** синоним дейиш мумкин..ғулни ўнг ва сўлидин милтиқчиларни ўртада қўюб..(БН,455)

Қалъадор—қўрғон соқчиси⁴. *Буларнинг умиди била қабалда қалъадорлиқ қилмоқ бетақриб экандур.* (БН,148)

¹ Дадабоев Ҳ. Курсатилган мақола, 14—бет.

² Дадабоев Ҳ. “Бобурнома”даги баъзи бир терминаларга доир мулоҳазалар.//“Адабий мерос”, 1988,1,39-бет

³ Дадабоев Ҳ. Курсатилган мақола, 42—бет

⁴ Навоий асарлари луғати. — I 1972, 728—бет.

Кўшинда фаолият кўрсатувчи, жанг олиб борувчи оддий аскарлар навкар ва савдар терминлари билан номланган: *навкар, савдаридин айириб.* (БН,94)

2. Кўшин турлари, ҳарбий қисм, бўлинмаларни ифодаловчи терминлар.

Бобур кўшини, асосан, *ғул, буронғор, жавонғор*¹ га ажратилган: *Тонгласига отланиб, булжор—булжор кўрғоннинг гурдо—гурдининг ғул ва бронғор ва жвонғорга қисмат қиллди.* (БН,405) *Буронғор* — унғ томондан, *жавонғор* — томондан ҳужум уюштирувчи қисм. Кўшиннинг унғ ва сўлга ажратилиши қадимги турк хоқонлигида ҳам кузатилади. Кўшин қисмлари қумондонлари *йабғу* ва *шағ* терминлари билан номланиб келган². (Бу эса аждодаримизнинг муайян ҳарбий ҳаракатлар тактикасига эга бўлганидан далолат беради.) "Бобурнома"да ҳар икки қисм сардори кўшин характериға кўра *буронғор* ва *жавонғор* деб юритилган. Буронғор ва жавонғор (кўшинлари) оралиғида ҳужум уюштирувчи, жанг олиб борувчи асосий қисм *ғул* деб номланган: *..ғулда тамом ичкилар эди.* (БН,273)

Ировул/ эровул — "кўшиннинг илғор қисми, разведкачи, авангард" маъноларини ифодалайди. Мазкур сўзнинг ҳиравул шакли ҳам мавжуд бўлиб, Навоийнинг «Садди Искандарий», Лисон — ут тайр» асарларида қўлланган. Г. Дёрфер ҳиравул мўғулча *hira, hiri* (яккаланмоқ, узоқлашмоқ) феълидан ясалган, деган фикр билдиради³. Ировул (эровул) кўшиннинг олдида бориб, душман лашкарини назорат қилган. Ировул ғўлнинг олдида борувчи, душман зарбасини биринчилардан бўлиб қайтарувчи қисм ҳисобланган: *..бир даст бизнинг эровулимизни ёндуруб ғўлга чиқтилар.* (БН,273) Баъзи ўринда ировулга синоним тарзда *илғор* атамаси қўлланган: *Бот—ўқ илғор била тебрарлар.* (БН,183)

Асарнинг баъзи ўринларида кўшиннинг шу турига мансуб шахс мартабасини билдириш учун қўлланган: *Ҳайдар кўкалтошким, мўғул черикининг рукни аъзами эди.* (БН,88)

Қовғунчи — қувғинчи, таъқиб этувчи: *Хаёлга кечтиким, қовғунчи буларнинг кейнида пайваст бўлғусидур.* (БН,170)

¹ Навоий асарлари лугати. — Т., 1972, 728 — бет.

² Навоий асарлари лугати. — Т., 1972, 728 — бет.

³ Дадабоев Х. Эски ўзбек тили обидаларида мўғулча сўзлар // «Ўзбек тили ва адабиёти», 1986, 6 — сон, 32 — бет

"Қовғунчи" гуруҳи тахминан йигирма—ўттиз атрофидаги йигитлардан тузилиб, душман ҳамласини қайтарувчи сўнги қисм ҳисобланган: *Қовғунчи йигирма—йигирма беш киши зангур*(БН,170)

Чопқунчи — "талон — тарож, тўполон" маъносидаги *чопқун* сўзидан ясалган¹; "таловчи" маъносини англатади: *Ўзбакнинг Сон ва Чаҳорьяк чопқонини хабар топиб, Қосимбекни черик била чопқунчининг устига йибордук.*(БН,248) Чопқунчи қисм ўзи алоҳида гуруҳ бўлиб ҳаракат қилган: *Бир ўқ отими келиб эдикким, ёғининг чопқунчисига еттуқ.* (БН,164)

Ировул, қоровул, чоғдовул, шиғовул, жангдовул каби терминлар шахс отини билдирган; "муайян соҳа ёки машғулот билан шуғуланувчи шахс" тушунчасини ифодалаган.—*вул* аффикси манбаларда шахс отни ясовчи сифатида қаралган².

Ўша давр ҳарбий қўшинида гўлдан фарқли равишда алоҳида ҳужум уюштирувчи, душман қўшинини ёриб, ганим кучини саёзлаштирувчи қисм ҳам мавжуд бўлганлиги маълум бўлади:*Ҳоти ўттуз—қирқча отлуқ жибалиқ, кежимлик киши била ёрқунчини ёндуруб солди.*(БН,296)

3. Ҳарбий ҳаракатлар, усулларни билдирувчи терминлар. Бобур моҳир лашкарбоши сифатида баъзи ҳарбий усулларни такомиллаштирган ёхуд янги усуллар яратган. Бу жиҳатдан "тўлғама" (ён томондан айланиб ўтиш) усули ажралиб туради. Бобур бу усулни "жангдаги эркин санъат" деб атайд³. Тўлғама усули дастлаб Шайбонийхон қўшинида қўлланган: *Ўзбекнинг урушта бир улук ҳунари ушбу тўлғамадур, ҳеч уруши тўлғамасиз бўлмас.*(БН,145) У тўлғама усулини шунда ёритади: *Олимиздағиларни неча навбат зўрлаб келганда уруб ёндурдук. Илгаримиз ҳам зўрлади, кейин эврлган киши ҳам келиб бизнинг туғқа ўқ қўя кириштиллар. Илгаридин, кейиндин зўрладилар. Бизнинг элни тебраттиллар*(БН,145) Тўлғама қўшинни гўёки "тебратади", яъни ҳар томондан таъқиб этилаётган қўшин гоҳ у ёндан,

¹ Дадабоев Ҳ. Эски ўзбек тили обидаларида мўғулча сўзлар FF»Узбек тили ва адабиёти». 1986, 6—сон, 32—бет

² Дадабоев Ҳ. Эски ўзбек тили обидаларида мўғулча сўзлар //»Узбек тили ва адабиёти», 1986, 6—сон, 32—бет

³ Дадабоев Ҳ. Эски ўзбек тили обидаларида мўғулча сўзлар //»Узбек тили ва адабиёти», 1986, 6—сон, 32—бет

гоҳ бу ёндан зарба ейди. Хужумкор қўшин душмани айланасига ўраб олади ва янчиб ташлашга ҳаракат қилади. **Тўлғама** термини **тўлға**—февлидан ясалган. **Тўлға**—нинг “айлантир” маъноси манбаларда қайд этилган¹.

Бобур тўлғама усулини ўзлаштирди, такомиллаштирди; бу усулни моҳирлик билан рақибига нисбатан қўллади: *Буронғорнинг учига Вали Қизил ва Малик Қосимни, Бобо Қашқани мўғуллари билан тўлғамага муқаррар қилдук. Жавонғорнинг учига Қорақўзи ва Абул Муҳаммад найзабоз ва Шайх Али ва Шайх Жамол борин ва Маҳди ва Тенгриқули Пишғи мўғулни тўлғамага ясадук.* (БН,336). Тўлғама усулини амалга оширувчи қисм ҳам шу ном билан аталган: *Буронғор, жавонғор ва ғул ва тўлғама ғанимнинг гирдо—гирдини олиб, шиба қўюб, бажид урушқа машғул бўлдилар.* (БН,336) Тўлғама ўнг қўл тўлғамаси ва сўл ғул тўлғамасига ажратилган:..бу икки бўлак тўлғама ўнг қўлдин, сўл қўлдин ғанимнинг орқасига эврулғайлар.*(тўлғама усулини қўллашдан асосий мақсад душманининг орқа томонига айланиб ўтишдир—Х.З.) Турдигақим, Санго урушида ўнг қўл тўлғамасида эди, ўзгаларга боқа яхши эди.*(БН,397)

Бобур Шайбонийхон хужумларидан биридаги ҳарбий усулни шундай тасвирлайди: *Бир кун Шайбоқхон Оҳанин дарвозаси била Шайхзода дарвозаси орасида уруш келтурди, менким кўмак эдим, уруш мунда бўлғоч мунда келдим. Гозуристон дарвозаси била Сузангарон дарвозаси тарафидин парво қилмадук..Биз мунда ҳарбу зарбқа машғул, ул тарафдин тамом ғофил; йигирма беш—йигирма олти киши шоту тайёр қилғон экандурларким, ҳар шотунинг кенглиги ончаким, уч киши, икки киши ёндаша чиқа олғай. Етти—секкиз юз ўбдон йигитларни бу шотулар била Гозуристон дарвозаси била Сузангарон дарвозасининг оралиғи тўғрисида пустира қуюб, ўзи ул тарафдин уруш солғон экандур. Эли тамом бу тараф урушқа машғул бўлуб, булжор холи бўлғон маҳалда пушқон ердин чиқиб, илдам келиб бу шотуларни икки дарвозанинг оралиғи.. фасилға қўярлар.*(БН,147)

4.Қурол—яроғ, ҳарбий ишноотлар номини билдирувчи терминлар.

¹ Раҳматуллаев III, Қодиров М. Ўзбек тилининг қисқа этимологик луғати. — III қисм. — Т.,1999, 131—бет

Бобур қўшини ўша замон ҳарбий техникасининг юқори дражадаги ютуқларига таянган. Қурол – яроғ, ҳарбий иншоотларнинг замонавий турлари мавжуд бўлган.

Асарда энг кўп тилга олинган қуроллардан бири **қозондир**. Қозон XV–XVI асрларда Ўрта Осиё ва Эрон қўшинларида мавжуд бўлган тўп атамасидир. “Қозон” термини “тўп”, “замбарак” маъносида туркий тиллар ичида фақат эски ўзбек тилида қўлланган. Асарни ўқиш жараёнида қозоннинг маҳаллий мутахассислар томонидан тайёрланганини кузатиш мумкин. Бобур қозон тўпини қуйиш жараёнини қуйидагича тасвирлайди: *Душанба қуни муҳаррам ойининг ўн бешига Устог Алиқулунинг қозон қуярининг тафарружиға бордук. Қозон қуяр ернинг гирғида секкиз кўра қилиб, олотни эритибтур. Ҳар кўранинг тубидин бир ариғе бу қозоннинг қолибига рост қилибтур. Биз борғоч, кўраларнинг тешукларини очти, ҳар ариқдан эриган олот сувдек шарилдоб қолибга кирар эрди. Бир–икки кун қолиб совуғондин сўнг очтилар. Устог Алиқули кўп башошат била киши йиборибтурким, қозоннинг тош уйи беқусурдурю Дорухонасини қуймоқ осондур.* (БН,373) Музкур парчадаги кўра эриган олотни қуйиш учун мўлжалланган махсус косани англатган. Тасвирланишича, мослама атрофида шундай косалардан саккизтаси қўйилган. Ҳар кўра(коса)нинг таги тешилган бўлиб, эритилган олот шу тешиқдан махсус ариқ орқали қозон қолипиға қўйилган. Қозон тўпининг тош (снаряд) қўйиладиган қисми **тош уй** атамаси билан номланган; **дорухона** термини эса дору(порох) солинадиган қисмини англатган.

Қозондан отиладиган ўқ **тош** термини билан номланган:.. *улуғ қозон била тош отти*(БН,403) Баъзи ўринларда қозон тўпи **тош отар** атамаси билан юритилган. **Қозон** ўша даврда кенг истеъмолда бўлган атама ҳисобланган. А.М. Беленицкий **қозон** атамасини форсча *ger* сўзининг айнан таржимаси сифатида изоҳлайди¹. Бобур мазкур қуролни ўзига хос термин (туркий сўз) **тош отар** билан номлайди: *Устог Алиқулунинг тош отари.*(БН,406). Ҳажм жиҳатдан энг катта қурол ҳисобланган қозон (тош отар) махсус аробаларға ўрнатилиб, бир позициядан иккинчи

¹ Бу ҳақда қаранг: Дадабоев Х. “Бобурнома”даги баъзи бир терминларға доир мулоҳазалар. “Адабий мерос”. 1988,1,39 – бет

позицияга кўчирилган: *Яна тўрт—беш юз киши тортар қозон аробасини уч—тўрт фил осон тортиб борадур*(БН,345)¹

Бобур қозоннинг урушдаги ўрнини "Ғози қозон" атамаси билан ифодалайди. "Ғози қозон" қозон (тўп)лардан бирининг жангда асосий зарба беришдаги ўрнига нисбатан қўйилган: *Бу қозон ул қозон эдиким, Сангоий кофирнинг урушига тош отиб эрди. Ул жиҳатдан ғозиға мавсум бўлиб эрди.*(БН,408) *Ғози қозон*—"ғалаба келтирувчи қозон (тўп)" тушунчасини билдиради.

"Бобурнома"да фаол қўлланган ҳарбий терминлардан яна бири зарбзандир. Бу атама ҳажми қозондан кичик бўлган, аммо отиш тезлиги ундан юқори бўлган дала тўпини билдирган. Зарбзан ўша давр ҳарбий қисмларининг аксариятида мавжуд бўлган. Манбаларда Бобур зарбзан тўпининг жангдаги аҳамиятини 1510—1512 йилларда Шоҳ Исмоил Сафавий билан иттифоқдош бўлиб юрган вақтларида билгани ва уни қизилбошлардан ўзлаштирган бўлиши мумкинлиги ҳақидаги фикрлар айтилган. Султон Иброҳим ва Роно Санго билан бўлган жангларда Бобурнинг ғалаба қозонишида зарбзаннинг ҳам алоҳида ўрни борлиги таъкидланган². Зарбзанлар ҳам махсус аробалар орқали олиб юрилган:..*зарбзанлиқ аробаларни бир оролға кечуруб, оролдин зарбзан ота киришди.*(БН,408) Зарбзандан отилган ўқ ҳам зарбзан деб юритилган:..*зарбзанлар била яхши зарбзанлар отти* (БН,336)

Зарбзаннинг европача тури фаранги зарбзан билан юритилган:..*Устог Алиқули қозон ва фаранги зарбзанни қуруб, қалин туфакандозлар била бу ердин уруш ангизи қилғай.* (БН,440); *Ўт очар қуролнинг фарангий деган тури ҳам мавжуд бўлиб, у "европача тўп"ни билдирган. ..неча қатла яхши фарангилар отти.* (БН,336) Қуролнинг бу тури Султон Ҳусайн мирзода ҳам, Бобур қўшинида ҳам мавжуд бўлган. Фарангий тўпини отувчилар *фарангибоз* деб номланган.³

Асарда раъд (тўп), туфак (милтиқнинг бир тури), милтиқ тахш (ёй), новак(ўқ—ёй), гўшагир, ғарбичи. қалқон,

¹ Бу ҳақда қаранг: Дадабоев Ҳ, "Бобурнома"даги баъзи бир терминларга доир мулоҳазалар. "Адабий мерос", 1988,1,39—бет

² Қўрсатилган мақола, 41—бет.

³ Қўрсатилган мақола, 41—бет.

тўра, сағдоқ, қилч каби қурол — яроқ номлари жиди дубулға, кечим каби жанговар кийимлар номини билдирувчи терминлар учрайди.

Ҳарбий ҳаракатларни амалга оширишда бир қатор воситалардан фойдаланилган. Шундай воситалардан бири **булжор**дир. Булжор эски ўзбек адабий тили ҳарбий лексикасида кенг қўлланган бўлиб, “қўшин юришга отланганда тўпланиш манзили; тўпланиш учун келишилган вақт” маъносини ифодалаган.¹ Булжор айрим манбаларда позиция, яъни қўшиннинг жойлашиш ўрни сифатида изоҳланган.² Мазкур термин “Бобурнома”да икки хил тушунчани англатиш учун қўлланган:

1. Қўшиннинг жойлашган манзили, истеҳком маъносида келган: *Қўчбекнинг, Муҳаммадқули қавчиннинг яна бир бўлак йигитларнинг булжори бу ер эди.* (БН,147) Булжорнинг ҳар бир нуқтаси алоҳида, кичик истеҳком сифатида қаралган: *Сўзангарон дарвозаси Қаро барлоснинг булжори эди. Гозуристон дарвозаси Ширим тағойининг ва оға—унисининг ва Қутлуқ Хожа кўкалтошнинг булжори эди.* (БН,14)

2. Муддат, “тўпланиш учун келишилган вақт” тушунчасини ифодалаган: *Ун олти кунлуқ булжор била Жунпурға бориб эди.* (БН,426).. *ўн беш кунлуқ булжор била рухсат берилдиким..* (БН,309)

Булжор термини асарда “белгиланган жойга маълум муддатда қайтиб келадиган гуруҳ” маъносида ҳам қўлланган: *Ушбу кун кичкина тун қатордин ул юздаги бекларга булжор била фармонлар битиб йиборилдиким..* (БН,306); *Филҳол Мир Мўғулни Ахсиға Жаҳонгир мирзо қошига булжор била йибориб..* (БН,133)

Пустура — қутилмаган жойдан яширин ҳолда ҳужумга ўтувчи гуруҳ, пистирма.

Қурол — яроғнинг оғир турлари: қозон, зарбзан, фарангий ва тўп учун тайёрланган махсус жой (бруствер) **мўлжор** термини билан юритилган.³ *Устог Алиқули била Мустафоға зарбзан отмоққа ва қозон қурмоққа, мўлжор қўпориб, ер ясамоқ учун.. муҳассиллар тайин қилилди* (БН,440) Мўлжор

¹ Курсатилган мақола, 41 — бет.

² Дадабоев Ҳ. “Бобурнома”даги баъзи бир терминларга доир мулоҳазалар. “Адабий мерос”, 1998,1, 40 — бет

³ Дадабоев Ҳ. “Бобурнома”даги баъзи бир терминларга доир мулоҳазалар. “Адабий мерос”, 1998,1, 40 — бет

қўшиннинг олд томонида, маълум масофада қазилган. Қўшиннинг ҳужум қилиши ёки ҳимояланиши учун ўзига хос имконият яратган: *Панжшанаба сабоҳи мўлжордагилардин хаъар келдиким.* (БН,443)

Бу термин Навоий асарларида фонетик жиҳатдан фарқли кўринишда — *мўржал* шаклида учрайди ва юқоридаги тушунчани, яъни "уруш вақтида қалъани қўлга олиш учун унинг тагидан кавланадиган чуқур"¹ ни билдирган. "Бобурнома"да *мўржал* терминига маънодош *нақб* атамаси қўлланган. *Нақб* — тешик, лаҳим (ер тагидан кавланган лаҳим)² маъноларини англатган: *Қўрғон эли дағи нақб солиб, бу нақбини топдилар.* (БН,93).

Саркуб атамаси ҳам юқоридаги каби маъно ифодалаган, яъни "мўлжор қўпормоқ" маъносидаги сўз: *..саркуб қўпормоқ ва тош отмоқдин ўзга яхши уруш солмади.* (БН,93)
Навоий ижодида саркуб сўзи "бош янчувчи", "урувчи", "боши янчилган" маъноларида келган. Шунга кўра, саркуб терминини саркуб сўзининг "урувчи" (зарба берувчи) маъносидан шаклланган, дейиш мумкин. Саркуб — зарба бериш, уриш учун тайёрланган мослама: *Буюрилдиким, икки-уч ерда саркуб ясаб, нақб солғайлар.* (БН,89)

5. Ҳарбий ҳаракатлар билан боғлиқ терминлар.

"Бобурнома" орқали ўша давр ҳарбий тизимига хос бўлган ҳарбий муомала, ҳаракатларни билдирувчи бир қатор терминларни кузатиш мумкин. Шундай ҳарбий муомала воситаларидан бири *ўрон адашув* (паролашув)дир. *Ўрон адашув* яширин маълумотларни етказишда, дўст — душманни аниқлашда муҳим аҳамият касб этган. *Ўрон адашув* сир сақлаган ҳолда, эҳтиётлик билан амалга оширилган: *..инчкалик била илгаррак келиб ўрон адашурлар.* (БН,162)

Ўрон ҳар хил нарса — ҳодиса номи билан шартланган. Бобур *ўрон* кўринишларини қуйидагича тасвирлайди: *Бу ўрон икки навъ бўлур: бири улким, ҳар қавмнинг ўрони бор, нечукким, баъзи қавмнинг ўрони "гурдона" гур ва баъзининг "туққай". Баъзининг "лулу", яна бир тамом черикка иш маҳалида икки лафзни ўрон қўярларким, иш вақтида учрашқонда бири бир лафзни айтқонда яна бири ул маъху*

¹ Навоий асарлари лугати, 443 — бет.

² Навоий асарлари лугати, 443 — бет.

лафзни айтқай..(БН,162) Маъжуд ўрон – жавоб тарзда айтиладиган сўз ёки бирикма, тайинланган, келишилган сўз: Ул урушта маъжуд ўрон алфози "Тошканд" била "Сайрам" эди. (БН,162)

Душман қўшинидан ҳарбий асир келтириш "тил тутмоқ" ибораси билан ифодаланган. Тил тутмоқ ҳаракатнинг мақсадидан келиб чиқиб қўйилган бўлиб, "тил тутиш"дан мақсад душман қисмлари, қўшини, қурол – яроғ, аслаҳаси, жанговарлик ҳолати ҳақида кенгроқ маълумот олишдир. *Тил тутар учун Султон Иброҳим ўрдусига киши йибориб..(БН,333). Тил тутиш учун яхши тайёрланган махсус гуруҳ юборилган..бу тил тутта борғонларнинг қорасини кўруб..(БН,408)*

"Бобурнома"да ҳарбий ҳаракатлар, жанг олиб бориш усуллари, жангда қўлланган қурол – яроғ аслаҳа турлари батафсил, атрофлича ёритилган. Бобурнинг ҳарбий маҳорати, жанг олиб бориш салоҳияти тасвирланган. *Бурунғилар дебтурларким, қўрғон беркитмакликка бош керак, икки қўл керак, икки бут керак: бош сардор бўлғай. Икки қўл икки тарафтин келур кўмак ва мадад бўлғай. Икки бут қўрғоннинг суйи била захираси бўлғай.*(БН,148) бу сатрлар шоҳ Бобурнинг ўта тадбиркорлиги, тажрибакорилгидан далолат беради.

Асарда қўлланган ҳарбий терминлар XV – XVI аср ҳарбий тизими, рақиб қўшинлар қудрати, Бобурнинг саркардалик маҳорати ҳақида мукамал маълумот берувчи манба сифатида аҳамиятлидир.

"БОБУРНОМА" ТИЛИДА ИБОРАЛАРНИНГ ЎРНИ

"Бобурнома" тилининг мазмундорлиги, жозиба ва хилма – хил тасвир бўёқларига бўёқларига эга эканлиги ҳамда мазмун кўлами жиҳатидан ажралиб туради.

Воқеликни ифодалаш, инсон руҳиятини, феъл – атворини ёритиш жараёнида муаллиф тил имкониятларидан ўринли ва моҳирона фойдаланган. Образлилик яратишга хизмат қилувчи ана шундай тил имкониятларидан бири иборалардир.

Ибораларнинг шаклланиш тарихи халқ тарихи, маданияти, дунёқараши билан узвий боғлиқ ҳисобланади. Ибора фразеологизм, фразеологик бирлик, фразама терминлари билан ифодаланиб келмоқда.¹ (биз мазкур терминнинг ўзбек тилида кенг қўлланаётган *ибора* вариантдан фойдаландик). Ибора сўз бирикмаси, гапга тенг, семантик жиҳатдан бир бутун, умумлашган маъно англатадиган, нутққа тайёр ҳолда киритиладиган луғавий бирлик². Иборанинг кучма маънога асосланиши, образлилиги унинг тасвир имкониятларини кенгайтиради. Шу жиҳатдан бадиий асар тилида ибора (бадиий) тасвир воситаси сифатида хизмат қилади.

Тил барча ижодкор учун (барча кишилар учун) умумийдир. Аммо ҳар бир муаллиф (ҳар бир инсон) тил имкониятларидан маҳорати даражасида фойдаланади. Шу аснода ҳар бир асар тилининг ўзига хослиги юзага келади. Муаллиф тафаккур доирасининг кенглиги, бадиий маҳорати "Бобурнома" тилининг ўзига хослигини таъминлаган. Асарнинг бадиий эстетик қийматини оширишда ибораларнинг ўз ўрнида ва мақсадга мувофиқ қўлланиши муҳим аҳамият касб этган.

"Бобурнома" тилида қўлланган ибораларни мавзу—моҳияти жиҳатидан бир неча гуруҳга ажратиш мумкин. Масалан, асар тилидаги ибораларнинг аксарияти руҳий кечинма, психологик ҳолатни акс эттиради.

Тил алоқа—муносабат воситаси бўлиши билан бир қаторда инсон руҳияти, ҳис—туйғу, кечинмаларини ифодалайди. "Бобурнома" тили ўқувчини муаллиф сийрати, шуури, орзу—умидлари, хоҳиш—истаклари, армонлари билан таништира боради. Асар матнининг муваффақиятли ифодаси ҳам бир қадар руҳият чизгиларининг ҳаққоний ифодаланганлиги билан белгиланади. Руҳий кечинмаларни акс эттиришда иборалардан ҳам фойдаланилган. Буни айрим иборалар мисолида кузатамиз.

¹ Бу ҳақда қаранг: Раҳматуллаев Ш. "Ўзбек тили фразеологиясининг" баъзи масалалари. — Т., 1965; Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. Т., 1978; Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. — Т., 1992, 55—107—бетлар;

² Ҳожиев А. Тилшунослик терминларнинг изоҳли луғати. Т., 2002, 124 бет.

Жонга ет—:жондан тўй—. *Охир мундоқ саргардонлиқтин ва бу навъ бехонунмонлиқтин жонга еттим* (БН, 158)³.

Жонга ет— саргардонлиқ (саргиронлиқ—гангиш, довдираш¹) ва бехонумолиқ (дарбадарлик, сарсон—саргардонлик)² дан чарчаш, умидсизликка тушиш натижасидаги руҳий ҳолатни ифодалайди. Мазкур ибора тўсатдан юз берган руҳий ҳолатни эмас, балки саргардонлик ва бехонумонлик каби жараёнларнинг узлуксиз давом этиши натижасида юзага келган умидсиз, тушкун кайфиятни, руҳиятни акс эттирган. Мазкур иборанинг Навоий ижодида ҳам қўллангани XV—XVI асрлар тилида фаол истеъмол қилинганидан далолат беради.

Ғам била жонимға етдим, ғамгусоре кўрмадим...

Ушбу иборанинг шаклланиш жараёнини кузатиш учун унинг лексик таркибига эътибор бериш лозим бўлди (ибора нутқда тайёр ҳолда мавжуд бўлади, деб қаралса—да, лексемаларнинг кўчма маъно мутаносиблигига асосланган яхлитланиш, луғавий маъно шаклланиши жараёнини ўтайди)

Мазкур иборанинг шаклланиши инсоннинг руҳ, жон ҳақидаги тасаввурлари билан боғлиқ. Ҳозирда ушбу иборанинг *жон(у)дан тўй—, жон(у) халқум(у)га кел*— вариантлари қўлланади.

Бош олиб ит— иборасида ҳам руҳий ҳолат ифодаланган. Қаллошлик (шуҳратсизлик, эътиборсизлик) дан озорланган ва хорлик тортган, саргардон кезишдан чарчаган Бобур *бош олиб итмак* (йўқолмоқ)ни иштайди: "*Дедимким, мундоқ душворлиқ била тирилгунча, бош олиб итсам, яхши* (БН, 159). Бу ўринда кин—адоватга тўла заминни тарк этиш, бу оламдан кетиш истаги ифодаланган. Ибора таркибидаги *ит*—сўзи туркий *йит*—("йўқол—" , "ғойиб бўл—") маъносидаги сўз)нинг фонетик ўзгарган шакли (прокопа: ит< йит) бўлиб, ҳозирги ўзбек адабий тилида қўлланмайди, айрим шеваларда нарса—буюмларга нисбатан ишлатилади. Мазкур иборада руҳий толиқиш, бевафолик ва хиёнатдан азобланиш, барча нохушликлардан кўз юмиш туйғулари акс этган.

³ Манбадан олинган мисоллардаги айрим техник хатолар тузатиб берилди

¹ Навоий асарлари луғати. —Т., 1972, 548 бет

² Кўрсатилган луғат, 113 бет

Бош олиб итиш (ўлиш) инсоннинг хоҳишига қарамаслигини яхши англаган қаҳрамон дунёнинг нариги бурчига, имкон қадар узоқроққа кетишни истайди: *Бу навъ хорлиқ ва зорлиқ била эл билгунча оёғим етганча кетсам яхши* (БН, 159). Ва хоҳишини амалга оширишга қарор қилади: *Хитойға бормоқни жазм қилиб, бош олиб кетмакка азм қилдим* (БН, 159)

Юқоридаги иборалар муаллиф руҳиятини даражалаб кўрсатишга хизмат қилган: **бош олиб итмоқ** (дунёдан кўз юммоқ; **оёғи етганча (кетмоқ)** — бирор юртга (кетмоқ).

"Хайф" кел — ибораси ачиниш туйғусини ифодалаган; ... *хон додам бир сарсабз гўшагир бериб эди, ул чиқди, ташлағали хайфим келди* (БН, 164)

Бобур иборалар синонимиясидан ҳам ўринли фойдаланган. Масалан, биргина "ўлмоқ" тушунчасини беш хил шаклдаги ибора билан ифодалаган: 1) **тенгри раҳматиға бор—**: *Боби Илоҳийға етганда тенгри раҳматиға борди* (БН, 221); 2) **оламдин бор—**: *Ҳайдар мирзо отаси замонида —ўқ оламдин борди* (БН, 225); 3) **риҳлат қил—**: *Иниси Иброҳим Ҳусайн мирзодин бурунроқ бу дунёдин риҳлат қилди* (БН, 231); 4) **нақл қил—**: *Ироқта ғариблиқта нақл қилди* (БН, 231); 5) **тенгри ҳукмини бутқар—**: *Кобулда тенгри ҳукмини бутқармуш* (БН, 232).

Иборалар синонимлиги тушунча ифодасининг услубий хилма — хиллигини таъминлашга хизмат қилган.

Асар тилида ижодкор маҳорати билан боғлиқ иборалар ҳам қўлланганки, бундай иборалар мазмун — моҳиятни тўлиқ англаш имконини берган. Масалан, **подшо кўтариб, ноғорасини ўзининг эшигида чалдирмоқ** иборасини Бобур Чағониёнийнинг ғараз ниятини фош этиш мақсадида қўллайди: *..бовужудким мени подшоҳ кўтариб эди, нақорасини ўзининг эшигида чалдурур эди* (БН, 271). Мазкур ибора нутқ жараёнининг ўзида яратилган бўлиб (тилда тайёр ҳолда мавжуд эмас), Бобурнинг подшоҳлиги билан боғлиқ. Бу ибора семантикасида қуйидаги семалар мавжуд: 1. Эътироф (яъни тахтга чиқишда Боқи Чағониёнийнинг ўрни борлигини тан олиш). 2. Устамонлигини таъкидлаш. 3. Фаолиятдан норизолик. Боқи Чағониёнийнинг Бобурга ўз мақсадлари йўлида ва худбиниона манфаатидан келиб чиқиб кўмак бергани ҳамда

унинг хасис, кажхулқ эканлиги шу иборада мужассамлантирилган.

Оқ қилса қора қилса фалончи қил – ибораси ҳам Бобурга хос окказионализм ҳисобланади. Бу ибора “давлатни бошқариш” тушунчасини ифодалаган. Бобур ибора орқали Муҳаммад Маъсум мирзода (ҳукмдор бўлса – да) ихтиёр йўқлиги, барча масалалар Шохбек арғун томонидан ҳал қилинишини таъкидлаш мақсадида қўллаган. *Агарчи Қандахорни бериб эди, вале оқ қилса, қора қилса, Шохбек арғун қилур эди.* (БН, 225). Юқоридаги ҳар икки иборанинг ҳозирда варианты йўқ.

Ҳарбий ҳаракат, тушунчаларни ифодалашда ҳам муаллиф окказионализмга хос ибораларни кўрамиз. Жумладан, **“разведка қил”** тушунчаси **ЭХТИЁТ ҚИЛ** – ибораси орқали ифодаланган: *“Мен бориб Гаво йўлини эҳтиёт қилиб келай* (БН, 172)”. **Эҳтиёт қил** – “хавф хатар бор – йўқлигини аниқлаш ва шунга кўра эҳтиёт чораларини кўриш” тушунчаси асосида шаклланган.

Қони тутил –: “ажали ет –”. *Қони тутилган бир неча афғон тоғ этагидаги пушталарда пайдо бўлдилар.* (БН, 209). Эски ўзбек адабий тилида **қон** тушунчаси билан боғлиқ **қонига кир** – (қон тўкишга кириш –); **қони тўл** – (ажали ет –); **қон тут** – (қон ҳасосини ол –); **қон ют** – (азоблан –)¹ иборалари ишлатилган. **“Қони тутилмоқ”** ибораси “Бобурнома” да асосан жанг тасвирларида учрайди.

Умр топ – ибораси “узоқ умр кўрган”, **сўз қуй** – ибораси “келиш –” (ҳозирги гапни бир жойга қуй) – иборасига тенг келади. **Арзга еткур** – **арзга етгур** – “маслаҳат бер –” иборалари ҳам муаллифнинг тилдан фойдаланиш маҳоратини намоён қилган: ... *хили умр топқон хотун эди.* (БН, 153); ... *Сўзни кўрғонни беркитмакка ва ўлук – тирикни кўрғон ичига кўрмакка қўйдук* (БН, 146); ... *беклар арзга еткурдиларким, бу жузий ишдур* (БН, 122)

Бобур ибораларни усталик билан қўллайди. Бундай моҳирлик тасвир объектининг таъсир даражасини оширишда аҳамиятлидир.

¹ Навоий асарлари лугати, 740 – бет

"Бобурнома"даги иборалар турли мавзуларда қўлланган. Бу ибораларнинг услубий — семантик хусусиятларини ўрганиш қуйидагиларда аҳамиятлидир:

1. Иборанинг ўзига хос табиати бадиий матнда тўлиқ намоён бўлади. Иборанинг бадиий матндаги аҳамиятини ёритиш унинг шаклланиши, табиатига хос айрим жиҳатларини аниқлаш имконини беради.

2. Тарихий — бадиий манбаларда ибораларнинг қадимий вариантларида қўлланиши тил тарақиётидаги фонетик, лексик ўзгаришларни кузатишга ёрдам беради.

3. Иборанинг матний таҳлили шу ибора шаклланишидаги дастлабки асосларни белгилашда аҳамиятли.

4. Бадиий асар тилидаги окказионал ибораларни ўрганиш муаллиф бадиий маҳоратини ёритишга хизмат қилади.

Умуман, ибораларни ўрганиш, семантик хусусиятларини ёритиш, бадиий матнда тутган ўрнини белгилаш ўзбек тили услубий имкониятларини акс эттиришга ёрдам беради.

«БОБУРНОМА» ТИЛИДАГИ ТУРКИЙ СЎЗЛАР

Асарнинг ифода тили сифатида туркий тилнинг ўрни аҳамиятли. Асардаги туркий лексика воқеа — ҳодисани, муаллиф кузатишларини, ҳиссиётини имконият доирасида акс эттирган. Туркий сўзлар маъно қирралари, бадиий жозибадорлиги билан тўлалигича намоён бўлган. Сўзнинг маъно қирраларини барча имкониятларида ёритиш ижодкорнинг бадиий маҳоратига боғлиқ. Бу жиҳатдан Бобурни маҳоратли сўз санъаткори сифатида баҳолаш мумкин. Туркий сўзлар ҳаракат ҳолат, воқеа — ҳодиса номлари, нарса — буюм атамалари сифатида ифода этилган. Маъноси ҳозирги ўқувчига нотаниш бўлган ёки ҳозиргидан фарқли маъноларда қўлланган туркий сўзларни изоҳлаш таълим жараёнида ижобий натижалар беради. Буни қуйидагиларда кўриш мумкин.

1. Асар тилидаги туркий сўзлар изоҳи ўзбек адабий тилининг XV — XVI асрдаги тарақиёт даражасини кўрсатади. Унда ўша давр тилининг луғат бойлиги акс этган.

2. Туркий сўзлар изоҳи тил тараққиётидаги айрим фонетик, лексик, морфологик ўзгаришларни кузатишда аҳамиятли.

3. Туркий сўзларни изоҳлаш сўзнинг маъно кўламидаги торайиш ва кенгайиш, кўчиш каби ҳодисаларни кузатиш имконини беради.

4. Туркий сўзлар изоҳи этимологияга оид қимматли маълумотлар беради.

5. Сўзларнинг асар матнидаги маъно қирраларини ўрганиш ўқувчиларнинг сўзга, тилга муносабатини белгилашда ҳам аҳамиятлидир.

6. Туркий сўзлар талқини миллий урф — одат, анъана, халқнинг турмуш тарзи дунёқараши ҳақида тасаввур бериши билан ҳам эътиборлидир.

Туркий лексика муаллиф фикрини, тасаввурини, дунёқарашини, қизиқишларини, орзу — армонларини тил имкониятлари даражасида акс эттиришга хизмат қилган. Туркий сўзлар бадий жозибадорлиги, маъно бўёқдорлиги, серқирра ифода кўламлари билан намоён бўлган. Сўз маънодорлигини бадий кўламда ёритиш ижодкорнинг тафаккур даражаси, бадий маҳорати билан боғлиқ. Асар тилидаги туркий сўзлар, нарса — буюм атамалари, воқеа — ҳодиса номларидир. Бундай сўзлар қўлланиш даврига кўра қуйидагича ажратилади: 1. Ҳозирда қўлланадиган туркий сўзлар. 2. Ҳозирда кам қўлланадиган, маъно кўламлари кўпчиликка тушунарли бўлмаган сўзлар. 3. Ҳозирда қўлланмайдиган сўзлар.

Булардан ҳозирда кам қўлланадиган ёки умуман қўлланмайдиган сўзлардан айримларининг маъно изоҳи борасида тўхталамиз.

Юкун — таъзим қил —, "сажда қил" — "илтижо қил". Бу феъл қадимги туркий тилда "тўпла" маъносини англатган **йүк** — феълнинг "бук" маъносидан ўзлик нисбат ясовчи — **ун** қушимчаси билан ҳосил қилинган.¹ "Бобурнома"да қуйидаги маъноларда келган: а) "келиштирмақ" маъносидан:

¹ Қаранг: Ш. Раҳматуллаев, М. Қодиров. Ўзбек тилининг қисқа этимологик лугати. — Т., 1998, 97 — бет

"ҳар иккаласини Балхқа ва Астроботқа бир мажлисда юкундурди" (БН,35). Ушбу жумлада "бир—бирига таъзим қилдирди, буйсундурди" деган ифода акс этади. Қуйидаги ўринда ҳам шу маъно ифодаланган: "Ўтган йил Балх ва Астробод Бадиууззаман мирзога ва Музаффар мирзога бериб... юкундуруб эдиларким, нечук мазкур бўлди". (БН,40)

б) "лозим кўрмоқ" маъносида: Султон Ҳусайн Мирзо Султон Маъсуд Мирзони яхши кўриб, куёвликка юкундуруб... (БН,54)

Юкун— сўзининг маъно кўламида "таъзим қилмоқ" тушунчаси асосий ҳисобланади. Юкунмоқ дейилганда фақатгина жисмоний эгилиш эмас, "бутун вужуди, борлиги билан эгилиш" англашилади. Бу феъл руҳий ҳолат, ҳаракат ифодаси ҳамдир: "уйга киргач уч юкундим" (БН,32). **Юкун**— ҳозирда фақат бадиий услубда қўланади.

Қотил— аралаш—, қўшил—; "аралаштир—", "қўш—" маъносидаги **қат**— феълидан ясалган. Бу сўз ҳозирда ишлатилмайди (**қат**— сўзининг "аралаштир", "қўш" маъноси "Девони луғотит турк" да келтирилган, 1, 382). Ҳозирда шу ўзақдан ясалган қатик сўзи ишлатилади. **Қатил**— асарда қуйидаги маъноларда келган: а) "**бирлаш—**." Мен... Ҳисорни олғонда менга қотилди. (БН,12); б) **қўшил**— маъносида: "Туркистондин хейли қуйироқ бу дарё тамом қумға сингар, ҳеч дарёға қотилмас". (БН,5)

Илик архаик сўз бўлиб, "**қўл**" маъносини билдиради. **Илик**дан ясалган **иликла**— феъли "эгалламоқ" маъносида келган:...Беклар, йигитлар била илғор тайин қилдукким, бориб Ёр яйлоқ қўрғонларини сўз била ё зўр била иликлагайлар (БН,12).

Ҳозирда қўлланадиган сўзлар асар тилида ўша давр тилига хос маъноларни ифодалаган. Жумладан **ён**— ҳозирда омоним сифатида ишлатилади. "Бобурнома"да "**қайт**—" маъносида қўлланган; *Биз ёнғондин сунг хон кишиси Ўратена устига юруди. (БН,32)... "барчасини эгаларига ёндура бердилар". (БН,39)* Бу маънодаги **ён**— феъли ҳозирда ишлатилмайди.

Туз сўзи ҳозирда қўлланмайдиган омонимик birlik сифатида учрайди: *Якшанба куну андоқ ёмғур ёғдуким,*

тамом тузларни сув тутти. Туз бу ўринда "далла", "дашт" маъносида ишлатилган.

Қадимги туркий тилда "кўтарил" маъносини аниқлашган қалы сўздан ясалган қалин сифати¹ ҳозирги адабий тилда тор маъно доирасида ишлатилади. "Бобурнома"да ушбу сўзнинг қадимги туркий тилга хос кўп маънолилиги аниқ этган; асарда "кўп" маъносини ифодалаган, ... қалин чарик келиб кўпрукда туқилиб, қалин от ва тева бу қора суғи йиқилиб зоеъ бўлди. (БН,18): "... қалин кишини ўқаб олиб, қалин ўлжа келтурдилар" (БН,38).

Қалин сўзининг отлашиши натижасида "урмон", "тушак" маъноларида ҳам қўллангани манбаларда қайд этилган.² Лексеманинг бу маънолари шеъринг нутқда кузатилади; шеърнинг ифода санъати хусусиятларидан келиб чиқади. Бу ҳолат истиора, ташбеҳи кинояда мушаббих (ўхшатилаётган нарса)нинг тушиши асосида юзага келган: қалин ўрмон, қалин тушак. Қалин сўзининг эски ўзбек тилига хос кўп маънолилиги ҳозирда қалин дўст, қор қалин ёғди бирикма ва гапларида сақланган.

"Бўлақларга ажратиб, ўз ихтиёрига ўтказиш" маъносига талон сўзи ҳозирда талон-тарош шаклида, яъни жуфт сўз таркибидагина ишлатилади.

"Бобурнома"да мустақил қўлланиб, "талов" маъносини ифодалаган; "Бир намози дигар ғавғойи оми бўлиб, бу муслмонлар тамом талонга бордилар". (БН,39)

Чопқила — феъли ҳам бир маъносида ҳозирда ишлатилмайди. Асарда "қиличбозлик қилмоқ" маъносида келган: "... ташқаридин—ичқаридин кўнгулик йигитлар хиёбонда яхшилар чопқуладилар" (БН,39). Чопқила—иш—ҳаракатнинг такрорийлигини билдиради.

Яқин сўзи билан ўзақдош бўлган (йағ—ын) ёвуқ сўзи ҳам ҳозирда ишлатилмайди; асарда "яқин" равиши сифатида қўлланиб, бир неча кўчма маъноларда келган: "... бир йилга

¹ Қаранг: Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг қисқа этимологик луғати —; Т., 1999, — Т., 725.

² Бу маънолар сифатнинг отлашиши натижасида шаклланган.

ёвуқ танқислик билан утқариб, Қобул азимати қилдим." (БН,7) "... Бегимнинг ёвуғидағилар танимадағилар". (БН,11)

Айрим сўзлар "Бобурнома"да тарихий шаклда берилган. Масалан, "уйқула-", "ухла-" нинг тарихий, фонетик ўзгаришга учрамаган шакли. Бундай сўзларни изоҳлаш ҳозирда маъноли қисмларга ажратилмайдиган сўзларнинг тарихан ясама эканлигини изоҳлашда муҳим.

Ҳозирда асосан кўмакчи сифатида қўлланаётган сўзларнинг асарда бир қадар кенг маъноларда ишлатилганини кўраемиз. Масалан, **йўсин**—"усул", "тарз", "тариқа".¹ ... "Бағриқаро йусунлиқ қуш қина бўлурким, қилқуйруқ дерлар" (БН,47); ... "Бойсунқур мирзо бизнинг хабаримизни топиб бузулгон йусунлиқ ёнар". (БН,38) **Йўсуноқ**: ҳозирги "каби" "тарзида" сўзлари ўрнида қўлланган. Лекин ҳозирги "каби" "тарзида" кўмакчилари ўрнида бу сўзни қўллаб бўлмайди. Мазкур сўз **шу йўсинда** қўшма равиши таркибида асос ҳолда қўлланади.

Лексеманинг семантик табиати, сема ва семема тушунчаларнинг моҳияти тадқиқотларда ёритилган. Лексема—яҳлитликдаги ифода ва мазмун планига эга бўлган тил бирлиги. Лексеманинг сўздан фарқи ва унинг ифода кўламини ўрганиш ўзбек тилининг имкониятлари, характерли жиҳатларини таҳлил қилишда муҳимдир. Лексема табиатига хос жиҳатларни талқин этишда эса бадий матн аҳамиятли ўрин тутаяди. Бадий матнда: — лексеманинг семантик кўлами, маъно хусусиятлари акс этади:

— лексеманинг тил бирлиги сифатида кўзга ташланмаган семалари намоён бўлади.

— лексема муаллиф маҳорати даражасида қўлланади ва матн талабига кўра янгича семалар шаклланади.

Лексеманинг бадий матнда маъно ифодалаш имкониятларини "Бобурнома" тили мисолида кузатиш мумкин.

"Бобурнома" тили ўзигача ва кейинги даврларда яратилган асарлар тилидан фарқли равишда ажралиб туради.

¹ Қаранг. Раҳматуллаев Ш., Қодиров М. Ўзбек тилининг қисқа этимологик луғати. 2. — Т; 1998, 104—6.

Асар тилининг бетакрорлиги ва ўзига хослигини юқоридаги фикрларга қўшимча тарзда қуйидагилар билан изоҳлаш мумкин.

1. "Бобурнома" мемуар жанрда ёзилган бўлиб эсдалик, хотираларнинг муаллиф иқтидори даражасида бевосита акс этиши асар тилини мавзу ва мазмун жиҳатдан бойитган.

2. Муаллифнинг бадиий салоҳияти, сўз қўллаш маҳорати, воқеа – ҳодисани теранлик билан кузатиши, руҳий кечинма, психологик ҳолатларнинг санъаткорона ифода этилиши асар тилининг ўзига хослигини таъминлаган. Сўзлар, жумлалар муаллиф дунёқарашини, фикр – кечинмаларини, ўй – хаёлларини, орзу – интилишларини унинг моҳирлиги даражасида акс этиришга хизмат қилган.

3. Бобур тафаккурининг юксаклиги асар тилини янада бойитган. У воқеа – ҳодисаларни бутун моҳияти билан ёритади, унинг воқеликка холисона ёндашуви асар тилига мукаммалик бағишлаган.

4. Асар ўзбек тили имкониятлари кенг қўламда акс этганлиги билан характерлидир.

"Бобурнома" да лексема семалари, аксарият ўринларда тўлалигича намоён бўлган. Буни қуйида айрим лексемалар мисолида кўрамиз.

Ёқа – кўчма маънода "чет", "чекка" тушунчаларини ифодалаган: *Ёқада холи боғлар бор. (БН.175)* Ёқа ушбу жумлада "кимсасиз" маъносини ҳам ифодалаб турибди. Ёқа лексемасида "*танҳо*", "*кимсасиз*" маъноларининг ифодаланишида шу лексемага ёндош холи сўзининг ҳам ўрни бор. Бу ўринда ёқа бошқа воқеаликка нисбатан "чет" маъносини аниқлаган (*дарё ёқасида, йўл ёқасида...*). Қуйидаги мисолда эса ёқа мутлоқ "*чет*", "*чекка*" маъноларини ифодалаган; *Ярим кечада отланиб ёқа боғқа бордим (БН,174)* Ёқа баъзи ўринда марказдан *узоқда холи, кимсасиз, дала, дашт* маъноларида келган; *Ёқа ерга улғайган учун чодир ва ўлтурур ери бетакаллуфона ва қозоқона эди. (БН, 165).* Ёқа лексемасининг семантик кўлами; 1) чет, чекка; 2) кимсасиз, холи; 3) дала, дашт.

Инчкалик – “эҳтиёткорлик” маъносини ифодалаган; *Кеча инчкалик била кириб...* (БН, 173). **Ингичка** *йўғон* сўзининг антоними сифатида нарса – буюмни сифатлаб келади. **Ингичка** лексемасининг семантик кўламида 1) (*нозик* (*лик*); 2) *ожиз* (*лик*); 3. *ночор* (*лик*); 4). *эҳтиёткорлик* семалари мавжуд. (Йўғон чўзилиб, ингичка узилган пайт) иборасида ингичка сўзининг “*ожиз*”, “*ночор*” семалари намоён бўлган). Эҳтиёткорлик семаси бошқа семаларнинг ҳосиласи сифатида юзага келган. **Ингичкалик** (“Бобурнома”да *инчкалик* шаклида келган) “эҳтиёткорлик” нинг энг юқори даражасини ифодалаган.

Юпқалик лексемасида ҳам шунга яқин маъно нозиклиги кўринади: ... *мундоқ юпқалик ва ноҳамжиҳатликлар андин содир бўлди* (БН, 146). **Юпқа** – ён кўлами ингичка, демак. Бу сифат қадимги туркий тилдаги **ён** – маъносини англатган **йуб** – феълидан ясалган.¹ **Юпқалик** лексемасининг семантик кўламида 1) *ожизлик*; 2) *ночорлик*; 3) *нотавонлик* семалари мавжуд бўлиб, юқорида келтирилган мисолда *ожизлик* семаси устундир. Яъники, **юпқалик** деганда *ожизлик* ҳолатига олиб келган камчиликлар, нуқсонлар назарда тутилган.

Нишон – хат, мактуб²: ... *узун–узоқ нишонлар келди, ул нишонлар бу тарихгача мендагур* (БН, 179). **Нишон** лексемасининг семантик кўламида қуйидаги семалар мавжуд: 1) белги, аломат; 2) дарак, хабар; 3) рамз; 4) намуна. Мазкур сўзнинг “*хат*”, “*мактуб*” маъноларида қўлланишида “*хабар*” семаси биринчи планга чиққан.

Беҳузурлик “*лаззат, роҳат, баҳра*” маъносидаги ҳузур сўздан ясалган. **Беҳузурлик** асар тилида “касаллик” маъносида, беҳузур “касал” маъносида келган: *Бугун Кандаҳор тарафи келган азимат беҳузурлик ва зилзила жиҳатидин кейинроқ қолиб эди.* (БН, 216). **Беҳузурлик** “касаллик” ка нисбатан анча кенг бўлган семантик доирани ўз ичига олади. “Касаллик” деганда организмда юз берадиган кризис ҳолати назарда тутилади: организмнинг ғайриодатий ҳолати тананинг бирор аъзоси билан боғлиқ равишда намоён

¹ Қаранг: Ш.Раҳматуллаев, М.Қодиров. *Ўзбек тилининг этимологик лугати.* – Т., 1998, 10 – бет.

² *Навоний асарлари лугати.* – Т., 1972, 463 – бет.

бўлади: юрак касаллиги, бош оғриғи каби. Ташқи таъсир натижасидаги жароҳатларни "касаллик" деб бўлмайди: Бундай жароҳатлар "Бобурнома"да "**беҳузурлиқ**" деб баҳоланган. **Беҳузурлиқ** фақатгина касалликни эмас, унинг оқибатини ҳам билдиради: тана ва руҳиятнинг касаллик натижасидаги нотинчлигини ифодалайди. Беҳузурлиқнинг семантик кўлами қуйидаги семаларни ўз ичига олади:

1) касаллик; 2) вужуд нотинчлиги; 3) руҳият безовталлиги; 4) хоҳиш – истакнинг йўқлиги.

Ўқсумак – "камаймоқ", "озаймоқ", "камситилиш" маъносидаги сўз: *Ҳадарвиш ели ўқсумас, ҳамиша тунд қўпар* (БН 154). Бу ўринда шамол ҳаракатининг доимийлигини: камаймаслигини ифодалаган бу лексема бошқа ўринларда ҳам акс этган: *Бу тоғдин кор ҳарғиз ўқсумас*. (БН, 190) Бу ўринда **ўқсумас** лексемасининг семантик кўлами: 1) камаймоқ; 2) камситиш семаларидан иборат.

Ўқсумас шу маънодаги сўзнинг инкори шаклида "камаймас", "доимий" тушунчаларини англатади.

Ҳозирда қўлланадиган **ўқсумак** сўзи **ўқсин**–нинг "камайиш" семасидан шакланган. **Ўқсумоқ** деганда камайиш (ишончнинг, хоҳиш истагининг камайиши ва камситиш, ўзини бошқалардан кам кўриш) тушунилади.

Хилват – "холи, кимсасиз жой" маъносидаги лексемани Бобур сўзга нисбатан аниқловчи нисбатига қўлмайди. ... *gedu kum, hilvat* сўзи бор. *хилват қиллди* (БН 210). **Хилват** сўз "*махфий гап*" маъносида келган. Бу ўринда мазкур гапнинг хилватда айтилишга ҳам ишора қилинган. Хилват лексемасининг семантик кўлами 1) кимсасиз, ҳоли; 2) чет, чекка; 3) яширин семаларидан иборат. Юқоридаги жумлада Бобур **хилват** лексемасининг ўзига хос семалари услубий ифодасига эришган.

Тила – сўзи хоҳиш – истакнинг юқори даражасини ифодалаш учун қўлланган. Мазкур сўзнинг **хоҳла** – ўрнида қўлланиши жумланинг ўзига хослигини таъминлаган: *Биттобъ вилоят эли бизни кўп тилар эди*. (БН, 161) **Тила** лексемаси 1) хоҳиш – истак; 2) орзу – ният; 3) талаб семаларини ўзи ичига олади.

Сўнги сўзининг "из", "орқа" маъроларида қўлланиши мазкур лексема семантикасининг кенг имкониятларидан далолат беради. *Кўчи сўнгимизча Кобул келтиргай.* (БН, 182) **Сўнг** лексемаси семантик кўламида 1) *кейин*; 2) *ортидан*; 3) *навбат*; 4) *оқибат* семалари мавжуд ушбу лексеманинг "из", "орқа" маъноларида қўлланишида **кейин** семаси биринчи планга чиқарилган.

Бузуғлуғ сўзи асар тилида "жанг" тушунчасини ифодалаш учун қўлланган. "...Бу бузуғлуғга бегидин айрилиб..." (БН, 156). **Бузуғлуғнинг** "жанг" маъносини англатишида сўз семантикасида қуйидаги жиҳатлар асосий ўрин тутаяди:

1) *бузиш*; 2) *вайроналик*; 3) *кўнгилсизлик*. **Бузуғлуғ** сўзининг семантик кўлами **жанг** лексемасига нисбатан кенг. **Бузуғлуғ**да муаллиф муносабати ҳам ифодаланган; мумтоз адабиётда "вайрона", "хароба", "чолдевор", "синиқ", "қайғули" маъноларида қўлланади.

"БОБУРНОМА"—ЮКСАК ТАФАККУР МАҲСУЛИ

Кўҳна тарих қатларида қанчалаб сирлар яширинган; айтилмаган фикрлар мужассам; худосаланмаган тажрибалар, ёзилмаган асарлар жамулжам. Шундай бўлса—да, бизгача етиб келган маънавий дурдоналарининг ўзиёқ ақлимизни дол қилади. "Бобурнома" ана шундай ҳайрат уммонларидан биридир.

Бобурнинг бу шоҳ асари дунё тилларига йигирмадан ортиқ ном билан таржима қилинган: "Воқеаномайи подшоҳи", "Табақоти Бобурий", "Тузуки Бобурий", "Ғаройиб таржимаи ҳол", "Шарҳлар", "Бобур хотироти".. Ушбу номлар асарнинг сирли қирраларига ишора қилгандек гўё..

"Бобурнома"да XV—XVI асрларда Ўрта Осиё, Афғонистон, Ҳиндистонда юз берган тарихий воқеалар, тарихий шахслар қиёфаси ва маънавий олами, табиат, атроф—муҳит, урф—одат, анъаналар маҳорат билан тасвирланган. Муаллиф сийрати, тафаккури, қизиқитшлари, орзу—армонлари, зафар ва мағлубияти, куч—қудратию нотавонликларининг ҳаққоний ифодаси асар тилига жозиба

бағишлаган. Бобур руҳий кечинмаларини, воқеликка муносабатини, ҳис—туйғуларини тил имкониятлари доирасида маҳорат билан акс эттирган. Биргина жумлада ботиний мазмун, теран маъно бера олган. Масалан, "Ўн бир ёшимдин бери икки рамазон ийдини паё—пай бир ерда қилгон эмас эдим" жумласида Бобур умрини моҳияти акс этган. Шоҳ ва шоир ҳаётининг сарғашталиги ва бу сарғардонликнинг қисмат эканлиги таъкидланган. Подшоҳлик азимати туфайли тез—тез макон алмашинуви "икки рамазон ийдини паё—пай бир ерда қилмаслик" ифодаси орқали акс эттирилган.

"Яна хатларингда ёлғузлуқ, ёлғузлуқким, дебсен, подшоҳлиқта айбдур... Подшоҳлиқ била ёлғузлуқ рост келмас" деб ёзади Бобур ўғли Ҳумоюнга битган мактубида. Ёлғизлик подшоҳлиқда "айб" саналишини таъкидлаб, ёлғиз бўлмасликка даъват этади. Ўғлига далда бериш асносида ўз—ўзига таскин беради гўё.. Яқинларининг хиёнатини кўрган, ғанимлик, кину адоватдаги озурда Бобур умри давомида ўзини ёлғиз сизди. Ёлғизликнинг қисмат эканлигини англади.

Бобур воқеликни тасвирлаш жараёнида моҳиятни ёритишга интилди. "...айвоннинг ичига бир улуғ тош тахт қўюбтур, тули тахминан ўн тўрт—ўн беш қари бўлғай, арзи етти—секкиз қари, умқи бир қари. Тул— узун, бўй, узунлик¹. Арз— бирор нарсанинг эни, кенглиги². Умқ— чуқурлик, туб³ маъноларини англатади. Бу сўзлар XV—XVI аср ўзбек адабий тилида кенг қўлланган, аниқ нарса—буюмларнинг ҳажмига нисбатан ишлатилган. Бобур тул, арз сўзларидан Самарқанд шаҳри ҳудудини тасвирлашда ҳам фойдаланган: "Рубъи маскунда Самарқандча латиф шаҳр камроқдур. Бешнчи иқлимдундур. Тули(99) рамзи нужуми (56) даража ва дақиқадур, арзи—(40) даража ва дақиқадур. Бу тариф шаҳарнинг иқлимини, жойлашган ўрнини ҳам ифода этган.

Бобур Ҳиндистондай мамлакатни ўзига бўйсундирад экан, бу давлатнинг иқлимини, ҳалқини, урф—одат, анъаналарини атрофлича ўрганди. Халқнинг миллий

¹ Навоий асарлари луғати. — Т., 1972

² Курсатилган луғат.

³ Курсатилган луғат.

қадриятларига ҳурмат билан қаради. Натижада ҳинд халқининг қалбини ҳам забт эта олди. Бобур бир қатор ҳиндча сўзларнинг ҳам маъносини изоҳлайди. Бутун асар давомида айрим ҳиндча сўзларни фаол қўллайди: *яна кечани тўрт ва кундузни тўрт қисмат қилибтурлар. Ҳар қайсини бир паҳр дебтурларким, форсиси пос бўлғай*".

Кечанинг бир қисми, саккиздан бирини билдирувчи пос сўзи Навоий асарларида ҳам кенг қўлланган. Бу ҳолат мазкур сўзнинг ўша давр лексикасида фаол истеъмолда бўлганидан далолат. "Бобурнома"да эса шу маънодаги паҳар сўзи қўлланган: *Кечанинг уч паҳри..*

Куруҳ (масофа ўлчови), пашкол (ёмғир мавсуми), гун (ўшлоқ) каби ҳиндча сўзлар ҳам фаол ишлатилган.

«Бобурнома»нинг ҳар мисрасида муаллиф иқтидори, тафаккури, сийрати, ботиний олами акс этган. Воқелик буюк мутафаккирнинг мулоҳазалари, фикр – ўйлари, кечинмалари сифатида қоғозга тушган. Асар боқийлигини белгиловчи омиллардан бири ҳам шу.

"Бобурнома"даги айрим сўзлар изоҳи

Арк	—	қароргоҳ
Аҳодис	—	ҳодисалар
Асру	—	кўп
Арз	—	қалинлик, кенглик
Азимат	—	бирор ишга қасд қилиш; юриш
Авбош	—	бебош, безори, саёқ
Ажзчи	—	йўл бошловчи, кузатувчи
Арб	—	юз миллион
Ашкол	—	мушкулот, қийинчилик
Аҳли нағма	—	мусиқачилар
Баковул	—	бош ошпаз
Балият	—	бало – қазо, машаққат
Балут	—	дуб ёғочи
Баширкат	—	шериклик

Баҳорҳол	—	оқибат
Бекот	—	бекалар
Бебок	—	ахлоқсиз
Бедод	—	жабр — зулм
Бепой бўлмоқ	—	бўшашмоқ
Билдурга	—	қамчин дастасидаги ҳалқа
Битгабъ	—	ихтиёрий
Билкот	—	хабар
Бовурчи	—	ошпаз
Бўлжор	—	истеҳком, қароргоҳ
Бийик	—	катта, улуғ
Бом	—	том
Бўрк	—	бош кийим
Болида	—	баланд
Боғот	—	боғлар
Буртоғ	—	ўнқир — чўнқир
Бўлук	—	кичик вилоят
Валодат	—	туғилиш
Валиаҳд	—	тожу тахт меросхўри
Васиъ	—	кенг
Води	—	орзу, ният
Вухуш	—	ваҳшийлар
Важҳи тасмия	—	номланиш сабаби
Вофир	—	кўп, мўл
Гала	—	ҳайвон (қушлар) тўдаси
Галаҳран	—	қора кийик
Гармсёр	—	иссиқ иқлим
Гирдо — гирд	—	теварак — атроф
Говсар	—	гурзи, чўқмор
Гузар	—	ўтиш, кечиш жойи

- Гумроҳ — йўлдан озган
 Гушагир — ўқ — ёй мосламаси
 Густохона — тортинмасдан
 Дара — тоғ оралиғи
 Дарбон — дарвозабон, эшик соқчиси
 Даррранда — йиртқич ҳайвон
 Дастор — салла
 Дастур — қоида, тартиб, одат
 Даҳана — остона, кириш жойи
 Дехнишин — ўтроқ
 Добғули — чипқон
 Додак — чўри, канизак
 Доруға — шаҳарда тартиб сақловчи маъмур
 Дуғлат — қабила номи
 Дун — ўтлоқ
 Домана — чет, қирғоқ, этак
 Далер — қўрқмас
 Дубулға — темир ёки пўлат бош кийим
 Ёнмоқ — қайтмоқ
 Ёвуқ — яқин
 Ёмчи — элчи, чопар
 Ёғи — душман
 Жангдовул — жанг майдонидаги соқчи
 Жарима — гуноҳ
 Жидол — уруш, жанг
 Жирутма — тор йўл
 Жола — сол
 Жолабон — сол ҳайдовчи
 Жубба — пўстин
 Жуд — афгон уруғларидан бири

- Жулга — ўтлоқ, яйлов
 Жудду — тортиқ
 Жулья — ҳалқа
 Жуллоб — шифобахш шарбат
 Жуғуллик — фитна
 Жиба — темир кийим, совут
 Зоҳир — ошкор
 Заврақ — қайиқ, кичик кема
 Зайлуча — гиламча, шолча
 Замухт — қўпол
 Зарбзан — уруш қуроли (туп)
 Захм — яра, жароҳат
 Зироат — экин
 Зиҳоб — булоқ
 Илбосун — ов қилинадиган жонивор
 Илми ҳикмат — фалсафа илми
 Итмак — йўқолмоқ
 Итмом — тамом, ниҳоя, якун
 Ички — сарой амалдори
 Иқлим — минтақа
 Инбисот — шодлик, хурсандчилик
 Иликламоқ — эгалламоқ
 Инчкалик — эҳтиётлик
 Кўҳий — тоғлик
 Кечим — ўқ ўтмас махсус ёпиқ (от учун)
 Коргар — ишчи, хизматчи
 Кажхулқ — ахлоқсиз
 Калаңдий — кетмончи
 Карк — каркидон
 Касрат — кўплик, мўллик

- Кечит — кечиш жойи
- Кистан — уруш қуролининг бир тури
- Куштигир — курашчи полвон
- Кўҳак суйи — Зарафшон дарёси
- Кўҳа — қадимги уруш қуроли
- Кўҳбур — тоғ йўнувчи, тоштарош
- Лаванд — ялқов, дайди. дангаса
- Лак — юз минг
- Мабхут — ҳайрон
- Мавфур — кўп, фаровон, мул
- Маъжун — ҳузурбахш қуюқ дори
- Мазраа — экинзор
- Маймана — арабча «буронғор»
- Майсара — арабча «жувонғор»
- Марал — кийикнинг бир тури
- Масоф — жанг майдони
- Маъмура — обод шаҳар
- Мил — қиздирилган темир сих
- Мироҳўр — амалдор
- Мисқол — қадимги оғирлик ўлчови
- Мубаййин — баён қилувчи
- Мубашшир — хушxabар етказувчи
- Мудаво — даволаш
- Мунъакс — акс этувчи
- Мунши — котиб
- Муолажа — даволаш
- Мурассаъ — безатилган
- Мусмир — мевали
- Муштзан — муштлашувчи
- Мусаххар — фатҳ этилган, бўйсундирилган

Муҳосара	—	қамал, ўраб олиш
Муқарраб	—	яқин, дўст
Муқаввий	—	мададкор
Мутазаррир	—	зарар кўрган
Мугассир	—	таъсирчан
Мунъакс	—	акс, намоён
Мушриф	—	шараф
Мийод	—	ваъдалашув, келишув
Навкар	—	аскар
Нафир	—	карнай
Нақб	—	лаҳим (ер ости йўли)
Набз	—	қон томири
Набот	—	ўсимлик
Ниқор	—	адоват, гина
Ноҳамвор	—	нотекис
Обнус	—	қора тусли хушбўй дарахт
Обруд	—	катта ариқ
Обкан	—	сув ўйган жой
Оддарамоқ	—	довдирамоқ
Олачуқ	—	капа, чайла
Ошлиқ	—	ғалла, дон
Пашкол	—	ёмғир мавсуми
Паркана	—	туман
Паҳар	—	кечанинг маълум қисми
Пурсоя	—	серсоя
Пешкаш	—	тортиқ
Паёпай	—	кетма — кет
Почи	—	вакил, элчи
Риққат	—	мулойимлик, нозиклик
Руд	—	анҳор

- Соғдоқ — ўқдон, садоқ
- Сингир — тоғ йўлини беркитувчи
- Сиёқ(илми) — ҳисоб илми
- Сила — инъом, эваз
- Тутқавул — соқчи
- Тура — қалқон тури
- Тавочи — адъютант
- Таблбоз — довулбоз, ногорачи
- Тахш — камон, ёй
- Туфак — милтиқ
- Тўлғама — душманни қуршаб олиш усули
- Фисқ — ахлоқсизлик
- Чокар — хизматкор
- Чопқун — талон — тарож, тўполон
- Шашпар — олти қиррали гурзи
- Шабихун — тунги ҳужум
- Эровул — қўшиннинг илғор қисми
- Юкунмоқ — таъзим қилмоқ
- Ятулдек — суюрғол (инъом қилинган ер)
- Ясол — саф, қатор
- Ясовул — интизом сақловчи амалдор
- Ўрчин — туман
- Қалъадор — қўрғон соқчиси
- Қотилмоқ — қўшилмоқ
- Қовғунчи — қувғунчи, таъқиб этувчи
- Қасабача — шаҳарча
- Қозон — ўқ отар қуро
- Ғараз — мақсад
- Ғўл — қўшин қисми
- Ҳаромнамак — тузҳароми, нонкўр

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Абдуғафуров А. Бобир эмас, Бобур // „Ўзбекистон адабиёти ва санъати“, 1983, 19 март.
2. Азимджанова С. Беруни и Бабур об Индии, Беруни и гуманитарные науки. - Т., 1972, стр. 89-9622.
3. Атаджанов Н. Художественный перевод и научное комментирование (на материалах “Бабурнаме”) Дис. канд. фил. наук. Т. 1978.
4. Алиев, С. Бобир лирикаси . Номзод. Дис. 1948
5. Азимжонова. С. Ферганский удел Омара – Шайха и Бабура (в XV и начале XVI вв). Кан. дис. Т. 1949; Государство Бабура в Кабуле и Индии. Докт. дисс. Т. 1969; К истории Ферганы второй половины XV века. Т. Фан, 1957; Предисловие в книги “Бабурнаме”. Записки Бабура . Т. 1958. Государство Бабура в Кабуле и в Индии (монография). М. 1977.
6. Азимжанова С. Индийский диван Бабура , Т., Фан. 1966
7. Азимжонова С. “Бабурнома” қандай ёзилган? // “Гулистон”, 1990, 8 – сон.
8. Азимжонова С. Бобур – буюк тарихчи олим // “Саодат”, 1990, 8 – сон.
9. Азимжонова С. Бабур и его труд “Бабурнаме”; в книге “Бабурнаме – “Записки Бабура”. – Т., 1993.
10. Абдуғафуров А., Ўринбоев А. Япон олимпиада илмий жасорати „ Ўзбек. адаб. ва санъати. 1996. 15 март
11. Бабур Захириддин. Бабур – наме,, пер. М. Салье. Под. ред. М. Шевердина. – Т., Госиздат, 1948, 229
12. Бобур З. М. Бабурнома. Инглизчадан А. Кайзер таржимаси . Лейпциг, 1828
13. Бобур З. М. “Бабурнома”. Ҳиндистон императори томонидан Чигатой туркий тилида ёзилган ҳамда Ж. Лейден ва В. Эрскин томонидан инглизчага ўтирилган. Лондон, 1826.

14. "Бобурнома". Ҳиндистон императори Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг ўз қули билан чигатой ва туркий тилда ёзган хотиралари Ж.Лейдин, В. Эрскин таржима қилган. Дублин университетида араб ва форс тиллари факультетининг профессори Ҳинд тарихи мутахассиси жаноб Льюкас Уайт Кинг шарҳлаган ва тўлдирган. 1926

15. Бевериж А.С. "Бобурнома" (инглиз тилида). — Лондон, 1921.

16. Бобурнома. Нашрга тайёрловчилар: Порсо Шамсиев, Содиқ Мирзаев. I ва II қисмлар Т.Ўзбекистон Давлат нашриёти, 1948 — 1949.

17. Бобурнома., Нашрга тай — чи; П. Шамсиев, С. Мирзаев. В.Зоҳидов сўз бошиси ва таҳрири билан. — Т., ФА нашриёти, 1960.

18. Благова Г.Ф. Характеристика грамматического строя. (морфология) строузбекского литературного языка конца XV века по "Бабур-наме" КДМ, 1954;

19. Бабур — наме. Записки Бабура, Пер. М. Салье. Отв. ред. С. А. Азимджанова, — Т., Изд — во АН Узбекистан., 1958, стр.529

20. Бабур — намэ. Записки Бабура. Пер. М.Салье — Изд. 2 — ое. Дораб. Под. ред. С.А. Азимджановой, — Гн. Ги. ред. энц — ий, 1993, стр.463.

21. Z.M. Babur. Babur — nama (Vaḡayi). Critical edition based on four Chaghatay texts with introduction and notes by Eiji Mano. Kyoto. Syokado, 1995

22. Babur — nama (Vaḡayi). Concordance and classified indexes by Eiji Mano. Kyoto. Syokado, 1996

23. Бобурнома. (Ҳинд тилида). — Деҳли, 1974.

24. Babur Zahiriddin Muhammad. Vekayi. Babur'in hatirati. I, II jild, Ankara, 1944 — 1946.

25. The Baburnoma. Memories of Babur, Prince and Emperor. Translated, edited and annotated by Wheeler M. Thachston. — New York — Oxford. Oksford. 1996.

26. Бобур Заҳриддин Муҳаммад. Бобурнома. – Т., "Шарқ нашриёт матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти, 2002.

28. Бартольд В.В. История культуры мусульманства. - С.Петербург, 1918.

29. Воҳидов Р. Биз билган ва билмаган Бобур. Т., «Маънавият», 1999.

31. Вяткин В.В. Самарканд и его окрестности в прошлом, по запискам Султана Бабур – Мирза. Справочная книга.

32. Гулбаданбегим. Ҳуҷоюннома. – Т., 1959

33. Дадабаев Х.А. Военная лексика в староузбекском языке. Дисс. канд. ф.н.-Т., 1981

34. Дадабаев Х.А. Военная лексика в староузбекском языке. Проблемы в староузбекском языке. -Т., «Фан», 1990

35. Дадабаев Х.А. Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI-XIV вв.-Т., 1991.

36. Дадабоев Ҳ. Эски ўзбек тилида ҳарбий терминларнинг қўлланилиши (VII – XIII)// «Ўзбек тили ва адабиёти», 1981, 6 – сон.

37. Дадабоев Ҳ.А. Эски ўзбек тилида мудофаа қуроллари номларини англатувчи терминлар.» Ўзбек тили ва адабиёти», 1983, 6 – сон.

38. Дадабоев Ҳ. Эски ўзбек тилида қайд этилган мўғулча ўзлашмалар. «Ўзбек тили ва адабиёти», 1986, 6 – сон.

39. Дадабоев Ҳ. А. «Бобурнома»даги баъзи бир терминларга доир мулоҳазалар. «Адабий мерос», 1988, (43 – сон).

40. Дадабоев Ҳ. А. Ҳировул, шифовул нима, чоповулчи? «Ёш куч», 1988, 8 август, 26 – 27 бетлар.

41. Дадабаев Х.А. Сословная терминология в старотюркских письменных памятниках XIV-XV вв. «Адабий мерос», 1989, 2, 48. 1989, 17-27 б.

42. Дадабоев Ҳ. А. Эски ўзбек обидаларидаги мўғулча сўзлар. «Адабиёт кўзгуси», 1998, 4 – сон, 13 – 18 бетлар.

43. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. "Бобурнома". Т., 1989

44. Зоҳидов В. Бобурнинг фаолияти ва адабий илмий мероси // Шарқ юлдузи, 1958, 11 – сон

45. Ёқубов Ҳ. Бобур . Т. 1941.

46. Ёқубов Ҳ. Улуғ шоир ва адиб // Қизил Ўзбекистон, 1940, 23 декабрь.

47. Жамолов. С. Отажонов. С. Заҳириддин Муҳаммад Бобур ижодини ўрганиш бўйича материаллар . Т. 1990.

48. Жамолов С . О. Художественных особенностях "Бабурнаме", Дис-я. канд . фил . наук . Т. 1961.

49. Жамолов С. Ҳар кимки ҳаёт мажлисига кирибтур.. // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1991, 13 февраль

50. Иброҳимов А. Бобурнома – буюк асар . Т . Адабиёт ва санъат нашриёти , 2000.

51. Иброҳимов А. Бобурийлар мероси . – Т. 1993.

52. Иброҳимов А. "Бобурнома" даги ҳиндча сўзлар тадқиқи . Номзодлик дис – си. Т. 2001.

53. Иброҳимов А. «Бобурнома» даги ҳиндча сўзлар. – Т., 2002.

54. Мащрабов. З., Шокаримов. С. Асрларни бўйлаган Бобур . Т., Ёзувчи., 1997.

55. Мирзаев И. Бобур маърифати – Т. Ўқитувчи. 1995.

56. Неру Джавахарлал . Открытия Индии , 272-283.

Неру Джавахарлал . Взгляд на всемирную историю . Том.2. М. 1975. С. 115.

57. Отажонов Н. "Бобурнома" жаҳон адабий жараёнида. Док. дисс. – Т., 1994

58. Отажонов Н. Мукамал нашр йўлида Шарқ юлдузи, 1990, 10 – сон.

59. Паве де Куртейл. Бобурнинг эсдаликлари. Париж 1871.

60. Сулаймонова Ф. "Бобурнома"га ишланган расмлар. // Гулистон, 1990, 9 – сон.

61. Султонов .Х Бобурнома , –Т. 1997.

62. Самойлович .А.Н. Собрание стихотворений императора Бабура , Петроград – 1917.

63. Сиддиқов Ж.Т., Қўчқорова А.С. Бобурнинг биологик қарашлари. Бобур таваллудининг 510 йиллигига бағишланган илмий – анжуман материаллари. – Андижон, 1993.

64. Стеблева .И. Семантика газелей Бабура .М. Наука, 1982

65. Хаджаева .Л. Проблемы перевода: характер, стиль и интерпретация текста "Бабурнаме" Дисс. Канд. Фил. Наук. Т. 1986.

66. Ғайбуллоҳ ас – Салом, Неъматуллоҳ Отажон. Жаҳонгапта "Бобурнома". – Т., 1996

67. Шукруллаева С. Воссоздание художественного своеобразия "Бабурнаме" в его английских переводах. Канд. дисс. – Т., 1989

68. Шукруллаева С. Бабурнаме – 460 лет. // Правда Востока, 17 марта 1990 г.

69. Шукруллаева С. Шедевры мировой классики. // Правда Востока, 21 октября 1990 г.

70. Шайхзода М. Заҳириддин Бобир // Гулистон, 1940, 1 – сон.

71. Шайхзода М. Бобир ва Навоий. // Қизил Ўзбекистон, 1940, 23 декабрь.

72. Ҳасанов .С. Бобурнинг "Аруз рисоласи" асари . –Т. Фан. 1971.

73. Ҳасанов Ҳ. Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва унинг географик мероси. Т. 1996.

М У Н Д А Р И Ж А

“Бобурнома” – буюк хотира	4
“Бобурнома” лексикасининг мавзуй гуруҳлари.. ..	31
Антропонимлар.. ..	32
Топонимлар	46
Маъмурий – ҳудудий булинишни ифодаловчи лексемалар	53
Тиббий терминлар.. ..	58
Мансаб – мартаба билдирувчи лексемалар..	60
Ҳарбий терминлар.. ..	66
“Бобурнома” тилида ибораларнинг ўрни.. ..	75
“Бобурнома” тилидаги туркча сўзлар	80
«Бобурнома» – юксак тафаккур маҳсули.. ..	88
“Бобурнома”даги айрим сўзлар изоҳи.. ..	90
Адабиётлар рўйхати.....	95

Босишга рухсат этилди 23.08.2004. Ҳажми 6,25 босма табок

Бичими 60x84 1/16. Адади 100 нусха. Буюртма 524

М. Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий Университети

босмахонасида чоп этилди.

553c

2